

Planbureau voor de Leefomgeving

DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELINGEN 2010-2040 RUIMTELIJKE EFFECTEN EN REGIONALE DIVERSITEIT

ACHTERGRONDSTUDIES

Demografische ontwikkelingen 2010-2040

Ruimtelijke effecten en regionale
diversiteit

Demografische ontwikkelingen 2010-2040. Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit

© Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)

Den Haag, 2013

ISBN: 978-94-91506-32-1

PBL publicatienummer: 1044

Contact

Jan.Ritsemavaneck@pbl.nl

Auteurs

Jan Ritsema van Eck, Frank van Dam, Carola de Groot, Andries de Jong

Supervisor

Dorien Manting

Met dank aan

Het projectteam dankt de klankbordgroep bestaande uit Bart van Bleek, Gijsbert Borgman, Maarten Piek, Astrid Brauer (allen Ministerie van IenM), Jeroen Bezema (Ministerie van BZK), Ewout Smit (Provincie Zuid-Holland), Jan Starmans (Gemeente Den Haag), Joop de Beer (NIDI) en Frans Knol (SCP).

Verder is dankbaar gebruik gemaakt van de commentaren van Femke Daalhuizen en Mark ter Veer (beiden PBL).

Figuren

Mark ter Veer, Pautie Peeters

Eindredactie en productie

Uitgeverij PBL

Opmaak

Martin Middelburg, VijfKeerBlauw

U kunt de publicatie downloaden via de website www.pbl.nl. Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: Ritsema van Eck, J. et. al. (2013), *Demografische ontwikkelingen 2010-2040. Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyses op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is vóór alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en altijd wetenschappelijk gefundeerd.

Inhoud

Bevindingen 5

Demografische ontwikkelingen 2010-2040. Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit 6

Samenvatting 6

Inleiding 8

Demografische ontwikkelingen tot 2040 9

Ruimtelijke gevolgen van demografische ontwikkelingen 11

Verdieping 13

1 De demografische ontwikkelingen op een rij 14

1.1 Demografische groei en krimp 14

1.2 Huishoudenstypen en huishoudensverduunning 22

1.3 Leeftijdsopbouw 27

1.4 Ontwikkeling naar herkomstgroepen 41

2 Ruimtelijke gevolgen van demografische ontwikkelingen 46

2.1 Wonen en woningmarkt 46

2.2 Werken en bedrijvigheid 51

2.3 Voorzieningen 54

2.4 Mobiliteit 56

3 Toekomstige sociaal-demografische ontwikkelingen en de vraag naar ruimte in drie gebiedstypen 62

3.1 Stadsgewesten 62

3.2 Krimp- en anticipeergebieden 66

3.3 Overig Nederland 73

Bijlagen 78

1 Uitgangspunten van de regionale prognose en de scenario's van de Ruimtelijke Verkenning 78

2 Tabellen 80

Literatuur 87

BEVINDINGEN

BEVINDINGEN

Demografische ontwikkelingen 2010-2040

Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit

Samenvatting

- De komende decennia kan naar verwachting de demografische ontwikkeling nergens in Nederland worden omschreven als *business as usual*.
 - In grote delen van het land is het onzeker of de bevolking blijft groeien of gaat krimpen.
 - In een aantal andere gebieden wordt krimp voorzien.
 - Waar nog bevolkingsgroei wordt voorzien, zijn de veranderingen in de bevolkingssamenstelling minstens zo belangrijk: vergrijzing is overal een belangrijke ontwikkeling en de aantallen gezinnen en jonge huishoudens zullen vrijwel overal afnemen.
- Waar in het ruimtelijk beleid tot nu toe is uitgegaan van een perspectief van groei, moet vanaf nu ook worden uitgegaan van een perspectief van krimp en onzekerheid.
 - Onzekerheid vraagt om meer adaptieve vormen van planning en planrealisatie, en monitoring om na te gaan of de plannen bijstelling behoeven.
 - Voorkomen moet worden dat structurele oplossingen worden gerealiseerd voor tijdelijke problemen en andersom. Er kan daarbij bijvoorbeeld worden gedacht aan tijdelijke bouw en flexibele gebouwen die functieverandering vergemakkelijken.
 - In grote delen van het land moet het ruimtelijk beleid zijn gericht op herstructurering in plaats van uitbreiding.
- In gebieden waar nog wel groei wordt verwacht, is onzeker hoe groot die groei zal zijn. Dit geldt ook voor Nederland als geheel. Ter illustratie: in een laag scenario is de totale woningvoorraad in 2040 ongeveer gelijk aan die in 2010, terwijl er in een hoog scenario een uitbreiding wordt voorzien met bijna 3 miljoen woningen; de voorziene toename van het aantal auto's ligt tussen de 1,4 en 5,3 miljoen.
- Op nationale schaal blijven de bevolking en aantallen huishoudens tot 2040 dus waarschijnlijk groeien. De bevolkingssamenstelling verandert wel overal, soms met grote gevolgen.
 - Een toename van het aantal oudere huishoudens betekent overal toenemende behoefte aan voor ouderen geschikte woningen, zorgvoorzieningen en andere voorzieningen in de buurt. Vergrijzing heeft ook grote invloed op de woningmarkt door de honkvastheid van ouderen en (op langere termijn) door de grote uitstroom uit de woningmarkt.
 - Krimp van de bevolking in de werkende leeftijd kan gevolgen hebben voor de arbeidsmarkt en leiden tot arbeidstekorten, bijvoorbeeld in de zorg. Ook kan deze krimp tot leegstand van kantoren leiden en gevolgen hebben voor de vraag naar ruimte voor werken in het algemeen, en doorwerken in het woon-werkverkeer.
 - Een daling van het aantal kinderen in de schoolgaande leeftijd leidt het komende decennium tot daling van de leerlingenaantallen en minder vraag naar andere op kinderen gerichte

- voorzieningen; na 2020 komt deze daling naar verwachting tot stilstand.
- De verschillen tussen regio's binnen Nederland lijken de komende decennia toe te nemen.
 - Als de huidige trek naar de stad doorzet, blijven vooral de Randstad en enkele andere dichtbevolkte regio's in Nederland groeien, terwijl krimp vooral optreedt in dunner bevolkte regio's langs de randen van Nederland. Daarnaast zijn er veel regio's waar het onzeker is of er krimp dan wel groei zal optreden.
 - In de afgelopen periode ging de trek naar de stad samen met een vergroting van de sociaal-economische verschillen tussen de Randstad en de randen van het land. Dit hangt waarschijnlijk samen met het selectieve karakter van de migratie, maar ook met de concentratie van enkele sterk groeiende bedrijfstakken in de stad. Het is plausibel dat dit ook in de toekomst doorzet.
 - Rijksbeleid dat eenzijdig inzet op een aantal prioritaire regio's kan dergelijke verschillen verder versterken.
 - De resterende groei concentreert zich in de stadsgewesten, en dan vooral in de Randstad en de intermediaire zone (het gebied om de Randstad heen).
 - Door de toename van het aantal huishoudens neemt de woningbehoefte in de stadsgewesten, en dan vooral in de Randstad, tot 2040 toe met zo'n 700.000 woningen. Vergrijzing verstoort in eerste instantie de doorstroming op de woningmarkt.
 - De (bescheiden) groei van de beroepsbevolking en de werkgelegenheid leidt vanwege het bestaande overaanbod voorlopig niet tot een uitbreidingsbehoefte aan kantoren en bedrijventerreinen, wel tot een herstructureringsopgave.
 - Het draagvlak voor voorzieningen ontwikkelt zich met de groei van de totale bevolking en van bepaalde groepen (zoals eenpersoonshuishoudens, ouderen, allochtonen); zo neemt het draagvlak toe voor vrijetijdsvoorzieningen in de binnenstad of de stadsrand en voor zorgvoorzieningen in de buurt.
 - Naar verwachting neemt de mobiliteit in de stadsgewesten gestaag toe; de ontwikkeling van het draagvlak voor openbaar vervoer hangt onder andere af van de mate van bundeling en stedelijke verdichting.
 - In krimpgebieden wordt naast krimp ook een sterke vergrijzing verwacht. In anticipeergebieden (gebieden waar op iets langere termijn krimp wordt verwacht) zal de krimp minder sterk zijn, en is de onzekerheid groter.
 - De voorziene huishoudenskrimpt in krimpgebieden (circa 7.000 huishoudens 2010-2040) kan vooral in de minst aantrekkelijke dorpen/wijken resulteren in een vicieuze cirkel van dalende woningprijzen, leegstand, concentratie van kansarmen en leefbaarheidsproblemen. Op lange termijn wordt de problematiek versterkt als de grote geboortecohorten 1945-1970 hun woningen achterlaten.
 - Er wordt een tekort aan arbeidskrachten verwacht in de technische sectoren en de zorg.
 - Het draagvlak voor bepaalde voorzieningen, zoals winkels en andere consumentendiensten, neemt af door de bevolkingskrimpt. Het draagvlak voor culturele, recreatieve en zorgvoorzieningen kan daarentegen toenemen door de vergrijzing.
 - De automobilititeit kan stabiliseren of afnemen. In het openbaar vervoer zal een verschuiving nodig zijn naar alternatieve concepten.
 - In de rest van Nederland zijn er aanzienlijke verschillen in perspectief tussen stedelijke en landelijke gemeenten. Demografische trends in de stedelijke gemeenten lijken op die in de stadsgewesten; demografische trends in landelijke gemeenten lijken meer op die in krimp- en anticipeergebieden. Daarbij is het vooral in de landelijke gemeenten zeer onzeker of er op middellange termijn groei of krimp zal optreden.
 - Het aantal huishoudens neemt hier relatief sterk toe. Daarbij gaat het vooral om een toename van het aantal oudere huishoudens, wat noopt tot het aanpassen van de woningvoorraad voor oudere bewoners.
 - Krimp van de potentiële beroepsbevolking (mogelijk afgezwakt door hogere arbeidsparticipatie) kan leiden tot een tekort aan arbeidskrachten.
 - Verschuivingen in de bevolkingssamenstelling (afname van het aantal jongeren tegenover een toename van het aantal ouderen) hebben effecten op het draagvlak van verschillende typen voorzieningen die vooral op deze groepen zijn gericht.
 - De woon-werkmobiliteit daalt mogelijk, terwijl het recreatieve verkeer in eerste instantie juist zal toenemen door vergrijzing.

Inleiding

Deze rapportage is gebaseerd op het project Sociaal-Demografische Ontwikkelingen en Ruimtegebruik. Het PBL (Planbureau voor de Leefomgeving) heeft dit project uitgevoerd op verzoek van het ministerie van Infrastructuur en Milieu (IenM), Directoraat-Generaal Ruimte en Water. IenM heeft het PBL gevraagd op basis van eerder uitgevoerde studies een overzicht te maken dat inzicht verschaft in toekomstige sociaal-demografische ontwikkelingen en de invloed hiervan op ruimtegebruik. Het project is uitgevoerd in drie stappen, waarin steeds een volgende onderzoeksvraag is beantwoord.

1. *Wat zijn de voorziene sociaal-demografische ontwikkelingen in Nederland tussen nu en 2040, kwalitatief en kwantitatief in verschillende regio's en gebiedstypen, en wat zijn de bandbreedtes van deze voorziene ontwikkelingen?*

Om deze vraag te beantwoorden, is een serie factsheets gemaakt van te verwachten (sociaal-) demografische ontwikkelingen in Nederland en de bandbreedtes daarin voor de periode 2010-2040. Het gaat daarbij om ontwikkelingen waarvan kan worden aangenomen dat deze van invloed zijn op de ontwikkeling van het ruimtegebruik in termen van ruimtebehoefte voor diverse ruimtegebruiksfuncties, veranderingen in behoefte aan woningen en ander vastgoed, voorzieningengebruik en mobiliteit, en de sociale aspecten hiervan. Deze hebben we beschreven op nationaal niveau, op het niveau van regio's (COROP-gebieden) en in de meeste gevallen ook van gemeenten. Daarbij hebben we ons beperkt tot standgegevens uit de nationale (CBS 2010) en regionale bevolkings- en huishoudensprognose (CBS & PBL 2011), aangevuld met bandbreedtes op basis van de regionale scenario's van de *Ruimtelijke Verkenning* (PBL 2011). De veronderstellingen van het gebruikte bevolkingsmodel en van de scenario's zijn beschreven in bijlage 1. Stroomgegevens (zoals ontwikkelingen in verhuisstromen, migratie, geboorte en sterfte) zijn in deze studie niet expliciet behandeld. Concreet gaat het om de volgende ontwikkelingen:

- bevolkingsgroei en -krimp (in termen van inwoners en huishoudens);
- huishoudensverdunding en verschuivingen in huishoudenssamenstelling;
- veranderingen in de leeftijdsopbouw van de bevolking:
 - vergrijzing
 - krimp van de (potentiële) beroepsbevolking
 - ontwikkelingen in aantallen schoolgaande kinderen;
- ontwikkeling van de bevolkingssamenstelling naar herkomst.

De factsheets zijn in het Verdiepingsdeel van deze rapportage opgenomen als hoofdstuk 1.

2. *Welke effecten kunnen deze voorziene ontwikkelingen hebben op het ruimtegebruik in de betreffende regio's en gebiedstypen? Welke ontwikkelingen dan wel onzekerheden daarin zijn het meest bepalend voor het ruimtegebruik?*

Om deze vraag te beantwoorden, is voor elk van de genoemde demografische ontwikkelingen geïnventariseerd welke mogelijke ruimtelijke gevolgen hieraan kunnen worden gekoppeld. Daartoe hebben we geput uit PBL-rapporten, rapporten van verwante instituten en overige relevante publicaties. De gevonden ruimtelijke gevolgen zijn vervolgens gecategoriseerd naar domein: woningmarkt, werken/bedrijvigheid, voorzieningen inclusief zorg en recreatie, en mobiliteit. In hoofdstuk 2 zijn de resultaten per domein gerapporteerd.

3. *Wat betekenen de beschreven demografische ontwikkelingen en hun ruimtelijke gevolgen voor verschillende te onderscheiden gebiedstypen?*

Voor het antwoord op deze vraag zijn de gemeenten in Nederland ingedeeld in drie gebiedstypen: stadsgewesten, krimpgebieden en anticipeergebieden (gebieden waar op iets langere termijn krimp wordt verwacht), en overig Nederland. Per gebiedstype is geïnventariseerd wat de verwachte sociaal-demografische ontwikkelingen zijn. Dit is (met enkele nadere uitsplitsingen) gerapporteerd in de tabellen in bijlage 2. Vervolgens is voor deze drie gebiedstypen beschreven hoe deze demografische ontwikkelingen in samenhang de ruimtelijke ontwikkelingen beïnvloeden, met nadruk op ontwikkelingen die relevant lijken voor het beleid. Dit is per gebiedstype gerapporteerd in hoofdstuk 3.

De voorlopige antwoorden op elke deelvraag zijn aan de hand van tussenrapportages bediscussieerd met een klankbordcommissie bestaande uit deskundigen uit drie overheidslagen en diverse kennisinstituten. Ook een powerpoint met een beknopte weergave van de resultaten, voor diverse presentaties binnen en buiten het ministerie van IenM, is in deze klankbord bediscussieerd. Deze tussenrapportages vormen de basis voor dit rapport. Enkele onderdelen van de tussenrapportages zijn niet in dit rapport opgenomen. Het betreft hier ten eerste korte casestudies van ontwikkelingen in de afgelopen decennia op buurtniveau in een aantal steden, waarbij vanwege het schaalniveau van de prognose geen vooruitblik mogelijk is. Ten tweede gaat het om een beknopte beschrijving van de ontwikkeling van de sociaal-economische status van buurten, gemeenten en regio's, op basis van werk van het Sociaal en Cultureel Planbureau (zie Knol 1998, 2012), waarbij evenmin een vooruitblik mogelijk is.

Demografische ontwikkelingen tot 2040

Het nationale beeld

De bevolking van Nederland blijft volgens de CBS-bevolkingsprognose tot 2040 gestaag groeien. Binnen deze groei is de natuurlijke aanwas momenteel belangrijker dan het internationale migratiesaldo. Deze natuurlijke aanwas loopt echter gestaag terug door een aanhoudende stijging van het aantal sterftegevallen in verband met de vergrijzing. Naar verwachting overtreft het aantal sterftegevallen tussen 2030 en 2040 het aantal geboorten. Deze negatieve natuurlijke aanwas wordt echter gecompenseerd door een positief migratiesaldo. Na 2040 ligt een stabilisatie of afname van de Nederlandse bevolking als geheel in de lijn der verwachting.

Het kan echter ook anders lopen. In een hoog scenario, als bijvoorbeeld onder invloed van sociaal-culturele veranderingen de vruchtbaarheid stijgt, of door internationale ontwikkelingen de immigratie toeneemt en de emigratie afneemt, kan de bevolking ook na 2040 blijven groeien. In een laag scenario (het omgekeerde geval), is bevolkingskrimp op nationale schaal al vanaf 2020 denkbaar (zie voor een toelichting bij de gehanteerde hoge en lage scenario's bijlage 1). Als gevolg van individualisering neemt het aandeel eenpersoonshuishoudens in de toekomst toe. Hierdoor neemt het aantal huishoudens, dat bijvoorbeeld bepalend is voor de woningvraag, sterker en langer toe dan de bevolkingsomvang.

Samen met de bevolkingsgroei verandert ook de leeftijdsverdeling sterk. Het aandeel 65-plussers neemt sterk toe door het instromen in deze leeftijdsklasse van de grote geboortecohorten van de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. Deze toename gaat samen met een teruggang van het aandeel in de actieve leeftijdsgroepen. Deze potentiële beroepsbevolking neemt tot 2040 in aandeel én omvang af (CBS 2012). De verhouding tussen het aantal potentiële arbeidskrachten en de 65-plussers daalt landelijk van 4 op 1 tot 2 op 1 in 2040. In de minder vergrijzde delen van het land kan krimp van de beroepsbevolking mogelijk worden voorkomen door verhoging van de pensioenleeftijd en/of verdere toename van de arbeidsparticipatie. Echter, voor krimpende regio's en groeiende sectoren (denk aan de zorg) kan de krimp van de potentiële beroepsbevolking mogelijk wel tot tekorten op de arbeidsmarkt leiden (PBL 2013, Verwest 2013). Van ontgroening, ofwel een afname van het aandeel kinderen en jongeren tot 20 jaar, is nauwelijks sprake; deze ontwikkeling was vooral aan de orde in de jaren zeventig en tachtig als gevolg van de sterke daling van het geboortecijfer.

Ook de bevolkingssamenstelling naar herkomst verandert tussen 2010 en 2040. Door de voorspelde aanhoudende immigratie en door de hoge vruchtbaarheid van diverse niet-westerse immigrantengroepen in vergelijking met de autochtone bevolking, neemt het aandeel niet-westerse allochtonen toe. De omvang van deze toename is echter zeer onzeker (de bandbreedte is groot), vooral omdat de omvang van de immigratie sterk verschilt tussen het hoge en lage scenario. Ook het aandeel westerse allochtonen stijgt waarschijnlijk, mede door een toenemend aantal migranten uit Midden- en Oost-Europa als gevolg van welvaartsverschillen en vrij verkeer binnen Europa.

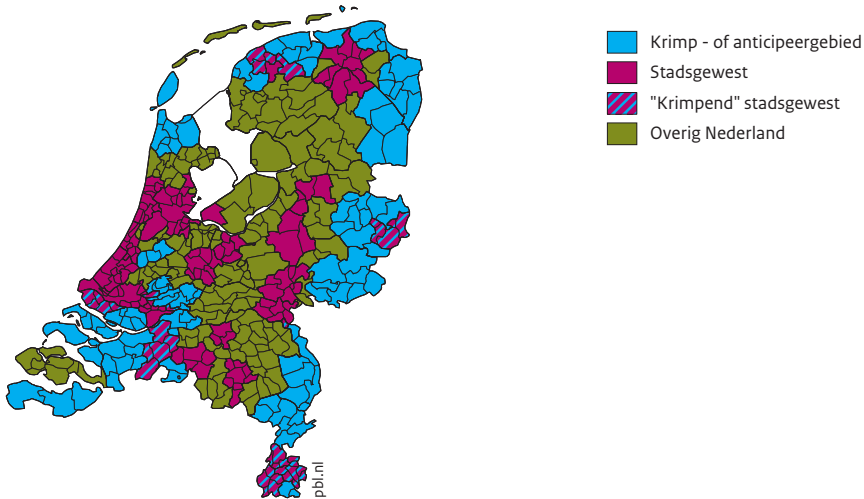
Het regionale beeld

De hiervoor beschreven ontwikkelingen slaan in de diverse gemeenten verschillend neer. In de veelheid aan demografische ontwikkelingen in al deze gebieden kunnen bepaalde terugkerende patronen worden herkend. Deze worden hier beschreven aan de hand van drie gebiedstypen (figuur 1), die we aanduiden als stadsgewesten, krimp- en anticipeergebieden en overig Nederland (waarbij enige overlap optreedt tussen de eerste twee typen, omdat enkele stadsgewesten in krimp- of anticipeergebieden liggen).

De stadsgewesten hebben een relatief jonge bevolking. Veel jongeren migreren naar de steden voor hun opleiding of vinden hier hun eerste baan. Na afronding van hun opleiding blijven ze vaak in de stad of de regio wonen, omdat hier ook de banen zijn geconcentreerd waar hun opleiding bij aansluit. Ook komen er veel immigranten de stad binnen. Jonge gezinnen vinden vaak een geschikte woning in nieuwbouwwijken aan de stadsrand of in aangrenzende gemeenten. Door dit alles groeit de bevolking in de steden en de stadsgewesten sterk. Ongeveer de helft van de huishoudens in de stad zijn eenpersoonshuishoudens. De gemiddelde huishoudensomvang is daardoor ook laag, maar neemt niet of nauwelijks meer af; dit is onder andere een gevolg van het hoge aandeel immigranten, die relatief grote gezinnen hebben, en van de bouw van nieuwe woonwijken die jonge gezinnen aantrekken. In de suburbane gemeenten zijn het aandeel gezinnen en de gemiddelde huishoudensomvang wel hoger dan in de stad, maar nog altijd onder het Nederlandse gemiddelde. Door de hiervoor genoemde oorzaken wonen in de steden en stedelijke regio's veel kinderen en jongvolwassenen. De vergrijzing is hier minder sterk dan elders, en dat geldt ook voor de krimp van de potentiële beroepsbevolking; in de regio's Amsterdam, Utrecht en Den Haag blijft de potentiële beroepsbevolking zelfs in omvang toenemen.

De hier beschreven ontwikkelingen gelden voor de meeste stadsgewesten, maar zijn het duidelijkst zichtbaar

Figuur 1
Gebiedsindeling

Bron: BZK (2011), CBS (2005), bewerking PBL

in de Randstad en in de grotere stadsgewesten, zoals Groningen, Arnhem, Nijmegen en Eindhoven. De stadsgewesten in Zuid-Limburg vertonen een sterk afwijkende ontwikkeling, omdat ze met krimp te maken hebben.

De krimpgebieden en de anticipeergebieden (de gebieden waar op iets langere termijn krimp wordt verwacht) hebben te maken met het vertrek van jongeren naar de steden voor een opleiding of een baan als begin van een carrière. Omdat hier relatief weinig hoogkwalitatieve banen zijn, komen deze jongeren na voltooiing van hun opleiding meestal niet terug. Als gevolg hiervan is het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking laag en de gemiddelde leeftijd hoog. De vergrijzing zet voorlopig nog sterk door. De gemiddelde huishoudensomvang is relatief klein als gevolg van de vergrijzing (relatief weinig gezinnen) en zal ook nog afnemen (PBL 2013; Verwest & Van Dam 2010). Door de afname van de gemiddelde huishoudensomvang hoeft bevolkingskrimp niet samen te gaan met huishoudenskrimp. In de gebieden met een sterk krimpende bevolking zal dit in het algemeen wel zo zijn.

Krimp treedt vooral op in relatief dunbevolkte regio's in de periferie van Nederland, zoals de Eemsdelta, Oost-Groningen, Zuidoost-Drenthe, de Achterhoek en Zeeuws-Vlaanderen; Zuid-Limburg/Parkstad Limburg neemt als krimpgebied met een meer stedelijk karakter een bijzondere positie in. Op een lager schaalniveau wordt ook in gemeenten in het Groene Hart en in het Zuid-Hollandse Waardengebied krimp voorzien.

Overig Nederland vormt een vrij divers geheel. Het gaat hier om gebieden die geen grote concentraties van opleidingen of banen kennen die jonge migranten uit andere gebieden of het buitenland aantrekken, maar die naar verwachting ook niet te maken krijgen met een dermate sterke uitstroom van jongeren dat daardoor krimp optreedt. Binnen overig Nederland valt een onderscheid te maken tussen stedelijke en meer landelijke gemeenten. De in het algemeen wat kleinere steden in dit gebied kunnen, net als de stadsgewesten, groeien door de komst van jongeren in verband met opleiding of werk. In de plattelandsgemeenten is de groei in het algemeen zeer gering; in een beperkt aantal regio's kan de bevolking wat sterker groeien door overloop uit de Randstad. In overig Nederland is de gemiddelde huishoudensomvang het grootst, wat ook leidt tot een relatief jonge bevolking. Wel wordt verwacht dat de geboortecijfers zich in de toekomst verder in de richting van het landelijk gemiddelde bewegen, waardoor de gemiddelde huishoudensomvang sterk afneemt. Het aantal jongeren neemt daardoor ook wat af. Overig Nederland bestaat uit de minder verstedelijkte gebieden in de intermediaire zone (het gebied dat om de Randstad heen ligt) en daarnaast in delen van Friesland, Zeeland en Drenthe.

We zien dus dat krimp en vergrijzing in de komende jaren het hardst zullen toeslaan in de regio's die ook nu al dunbevolkt en relatief sterk vergrijsd zijn, terwijl de steden met hun dichte en jonge bevolking zullen blijven groeien en jongeren van elders zullen blijven aantrekken (PBL 2013). Het lijkt goed denkbaar dat hierdoor de

bestaande regionale verschillen in Nederland groter worden. Het contrast tussen het westen en enkele andere sterk verstedelijkte regio's enerzijds, en de minder verstedelijkte rest van Nederland anderzijds, wordt dan verder versterkt (zie ook PBL 2011).

Ruimtelijke gevolgen van demografische ontwikkelingen

De ruimtelijke gevolgen van de diverse sociaal-demografische ontwikkelingen zijn bekeken aan de hand van een viertal domeinen: woningmarkt, werken/bedrijvigheid, voorzieningen inclusief zorg en recreatie, en mobiliteit. De mate waarin demografische ontwikkelingen deze domeinen (direct) beïnvloeden, blijkt nogal te verschillen: de invloeden van bevolkings- en huishoudensontwikkelingen op de woningmarkt zijn in het algemeen veel directer dan die op andere terreinen.

De invloeden van bevolkingsontwikkelingen op de *woningmarkt* zijn vrij direct. Hier is ook veel over bekend omdat hier veel onderzoek naar is gedaan. De ontwikkeling van de woningvraag gaat grofweg gelijk op met het aantal huishoudens. Voor Nederland als geheel valt de komende decennia een huishoudensgroei te verwachten en derhalve een noodzakelijke uitbreiding van de woningvoorraad. Deze groei valt vooral te verwachten in de stadsgewesten. Regio's met huishoudensrimp hebben echter te maken met een afnemende woningvraag; deze regio's liggen vooral in de periferie. Deze ontspanning op de woningmarkt kan gunstig zijn voor woningzoekenden, maar nadelig voor aanbieders van woningen. Lokaal kan huishoudensrimp leiden tot leegstand en concentratie van lage-inkomsgroepen. Verschuivingen in de kenmerken van huishoudens in een regio (zoals aantal, leeftijd, herkomst en sociaal-economische status van de leden) vertalen zich vrij direct in een veranderende voorkeur voor bepaalde typen woningen (koop/huur, eengezins/meergezins) en woonmilieus. Dit kan ook leiden tot een concentratie van bepaalde bevolkingsgroepen in bepaalde wijken.

Demografische ontwikkelingen hebben via het arbeidsaanbod invloed op *werk en bedrijvigheid* in de regio. Via de vraagkant hebben demografische ontwikkelingen op lokale en regionale schaal vooral invloed op detailhandel en andere voorzieningen; daar komen we in de volgende alinea op terug. Op langere termijn en op nationale schaal wordt verondersteld dat de ontwikkeling van het aantal banen samenhangt met de ontwikkeling van het arbeidsaanbod, dat wil zeggen van de potentiële beroepsbevolking en de arbeidsparticipatie. In regio's met een beperkte krimp van de beroepsbevolking kan

een toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen en ouderen dit mogelijk compenseren. Op korte termijn kunnen regionale tekorten op de arbeidsmarkt problematisch zijn voor bedrijven in de regio. Op langere termijn is het de vraag of 'wonen werken volgt' of 'werken wonen'. In de Randstad lijkt het werken eerder het wonen te volgen, daarbuiten lijkt meer sprake van een wisselwerking, in ieder geval voor sommige sectoren, zoals de industrie, distributie en handel. Voor de ruimte-vraag voor werken zijn demografische ontwikkelingen minder van belang dan veranderingen in de sectorstructuur en technologische vernieuwingen: zulke veranderingen en vernieuwingen kunnen, in combinatie met een royaal aanbod, leiden tot veroudering en leegstand van bedrijventerreinen en kantoren.

Het draagvlak voor en het aanbod van *voorzieningen* wordt via de vraag naar uiteenlopende producten en diensten ook beïnvloed door sociaal-demografische ontwikkelingen. Een veelheid aan andere dan demografische ontwikkelingen is hierbij echter minstens zo belangrijk, zoals veranderend keuzegedrag van gebruikers/consumenten en aanbieders, en economische, technologische en sociaal-culturele ontwikkelingen. Vooral op het schaalniveau van buurten en dorpen kunnen veranderingen in de bevolkingssamenstelling, zoals vergrijzing of een toenemend aantal allochtonen, leiden tot minder of meer vraag naar voorzieningen voor specifieke bevolkingsgroepen. Zo valt te voorzien dat de toename van het aantal oude ouderen (80 jaar en ouder) in veel regio's, in het bijzonder in de periferie, leidt tot een toename van de vraag naar allerlei lokale zorgvoorzieningen.

De *mobiliteitsontwikkeling* hangt ook deels samen met demografische ontwikkelingen; zo is de toename van de mobiliteit in termen van het aantal verreden kilometers per auto deels veroorzaakt door de bevolkingsgroei. Maar de mobiliteitstoename is voor een groter deel veroorzaakt door een toename van de mobiliteit per persoon: de mobiliteit neemt vooral toe doordat mensen vóórder onderweg zijn, niet zozeer omdat er méér mensen onderweg zijn. Deze mobiliteitstoename per persoon hangt samen met economische, sociaal-culturele en technologische ontwikkelingen. Als gevolg hiervan wordt landelijk ook in het lage scenario nog een lichte toename van de mobiliteit verwacht. Regionaal zijn hier wel verschillen; in regio's met een wat forsere krimp kan de mobiliteit wel degelijk afnemen, en bij een afname van de actieve beroepsbevolking kan de spitsdrukte afnemen. In de Randstad, waar de fileproblematiek het grootst is, ligt dit echter niet voor de hand.

De ruimtelijke gevolgen op de diverse terreinen zijn samengevat in tabel 1.

Tabel 1

Ruimtelijke gevolgen van demografische ontwikkelingen voor vier domeinen

	Wonen	Werken	Mobiliteit	Voorzieningen
Bevolkingsgroei	+	++	++	++
Huishoudensgroei	+++	+	+	+
Afname aantal kinderen				-- onderwijs
Krimp potentiële beroepsbevolking		--	-- woon-werkverkeer	
Vergrijzing	++ aangepaste woningen	--	eerst - later --	+ cult. recr. ++ zorg
Toename aandeel allochtonen				+ etnische winkels etc.
Stijging sociaal-econ. status	+ koop, - huur		+ langere afstanden	+
Gewicht soc.-demogr. factoren tov andere	■■■	■□□	■■□	■□□

De onderste regel van tabel 1 geeft het relatieve belang aan van sociaal-demografische ontwikkelingen ten opzichte van de andere ontwikkelingen. Bij het wonen is dit belang groot: de verhouding tussen het aantal huishoudens en de woningvraag is vrijwel één op één. Voor de andere domeinen is dit verband minder duidelijk en hangt de toekomstige ontwikkeling behalve van demografische ontwikkelingen wellicht meer af van economische, sociaal-culturele en technologische ontwikkelingen.

Ruimtelijke gevolgen in drie gebiedstypen

De groei concentreert zich in de komende decennia in de stadsgewesten, en dan vooral in een aantal stadsgewesten in de Randstad en de intermediaire zone (het gebied dat om de Randstad heen ligt, en waar een boog van stadsgewesten ligt, grofweg van Breda via Arnhem/Nijmegen tot aan Zwolle). Hier is tot 2040 behoefte aan een uitbreiding met circa 700.000 woningen. Op korte en middellange termijn leidt de vergrijzing tot een sterke toename van de behoefte aan aanpassingen binnen bestaande woningen, en tot een afname van de dynamiek op de woningmarkt; op langere termijn komt een groot aantal koopwoningen vrij. Voor zover de beroepsbevolking in de stadsgewesten blijft groeien, leidt dat voorlopig niet tot een behoefte aan uitbreiding van bedrijventerreinen en kantoren: er is nu al sprake van een overaanbod. Herstructurering is hier een belangrijke opgave. Een groei van specifieke bevolkingsgroepen (ouderen, immigranten) kan leiden tot een grotere vraag naar bepaalde voorzieningen, vooral naar zorg en andere voorzieningen in de wijk. Ook kan in en om de steden de mobiliteit nog blijven toenemen.

Daartegenover staan de krimp- en anticipeergebieden. In de krimpgebieden nemen de aantallen inwoners en huishoudens in de komende decennia af. Door de sterke vergrijzing neemt het aantal ouderen nog wel toe, evenals het aantal eenpersoonshuishoudens. De huishoudenskrimpt kan een negatieve spiraal in gang zetten van prijsdaling, leegstand en leefbaarheidsproblemen, wat kan worden versterkt door de vergrijzing. Vergrijzing leidt ook tot een toename van de behoefte aan aangepaste woningen en aan diverse vormen van zorg, waarbij door de krimp van de beroepsbevolking een tekort aan arbeidskrachten in de zorg kan optreden. Krimp kan zowel via het arbeidsaanbod als via de afzetmarkt leiden tot een afname van het aantal banen, vooral in de consumentendiensten, en tot toenemende leegstand van winkelpanden en kantoren. In de anticipeergebieden kunnen bevolkingskrimpt en de effecten daarvan pas later of in minder sterke mate optreden, of omgeven zijn met grotere onzekerheden.

Overig Nederland vertoont een gemengd beeld, met grote onzekerheden. De (kleinere) steden in dit gebied vertonen een groei die (relatief gezien) vergelijkbaar is met die in de stadsgewesten. De meer landelijke gemeenten in overig Nederland vertonen volgens de prognose een vrijwel stabiele bevolkingsomvang. Bij een laag scenario kan hier krimpt optreden, met vergelijkbare gevolgen als in de anticipeergebieden, terwijl er bij een hoog scenario sprake kan zijn van een bescheiden groei. Net als in de stadsgewesten én de krimp- en anticipeergebieden nemen de aantallen ouderen en alleenstaanden hier toe, met gevolgen voor de woningmarkt en de vraag naar diverse voorzieningen, onder andere op het terrein van zorg.

VERDIEPING

VERDIEPING

De demografische ontwikkelingen op een rij

In dit hoofdstuk gaan we in op de eerste onderzoeksvraag van het project: *Wat zijn de voorziene sociaal-demografische ontwikkelingen in Nederland tussen nu en 2040/2050, kwalitatief en kwantitatief in verschillende regio's en gebiedstypen, en wat zijn de bandbreedtes van deze voorziene ontwikkelingen?*

Daarbij gaan we aan de hand van de uitkomsten van de regionale bevolkings- en huishoudensprognoses en de scenario's van de *Ruimtelijke Verkenning*, in factsheets in op bevolkingsgroei en -krimp (in termen van inwoners en huishoudens), veranderingen in de huishoudenssamenstelling en de leeftijdsopbouw en de ontwikkeling van de bevolkingssamenstelling naar herkomst. Per onderwerp blikken we terug op de ontwikkelingen op nationaal niveau in het recente verleden en de achtergronden daarvan. Daarna behandelen we de voorziene ontwikkelingen op nationaal niveau, inclusief de bandbreedtes. Ook beschrijven we de voorziene regionale ontwikkelingen, op basis van gegevens op het niveau van COROP-gebieden. Ten slotte gaan we in veel gevallen in op lokale ontwikkelingen, op basis van gegevens op het niveau van gemeenten (alleen bij de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking beperken we ons tot ontwikkelingen op nationaal en regionaal niveau, omdat voor de arbeidsmarkt vooral het regionaal niveau van belang is en lokale verschillen door pendel worden opgevangen).

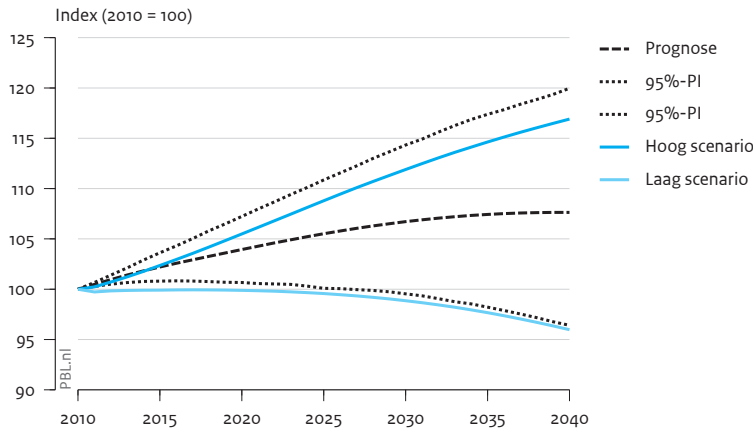
1.1 Demografische groei en krimp

Bevolkingsgroei en -krimp

Volgens de prognose blijft de Nederlandse bevolking op nationale schaal tot 2040 groeien. Wel krijgen steeds meer regio's naar verwachting met krimp van het aantal huishoudens te maken. In een laag scenario kan ook op nationale schaal al vanaf 2020 krimp optreden.

- Op dit moment is in Nederland nog sprake van een voortdurende groei van de bevolking. In sommige landen, waaronder buurland Duitsland en veel van de voormalige Oostbloklanden, is de bevolkingsgroei echter inmiddels omgeslagen in krimp.
- Of Nederland te maken krijgt met bevolkingskrimp hangt af van de som van het natuurlijke groeisaldo en het migratiesaldo. Als er meer mensen komen te overlijden dan dat er worden geboren en dit sterfteoverschot niet wordt gecompenseerd door een positief migratiesaldo (of zelfs wordt versterkt door een vertrekoverschot waarbij meer mensen Nederland verlaten dan dat er immigranten binnen komen), daalt het aantal inwoners. Er is dan sprake van demografische krimp.
- Hoe geboorteaantallen, sterfte en migratiebewegingen zich ontwikkelen, is afhankelijk van sociaal-culturele en economische ontwikkelingen. Waar de sociaal-culturele ontwikkelingen via individualisering en emancipatie ingrijpen op geboortecijfers, zijn economische ontwikkelingen van belang voor de immigratie en emigratie. Migratiegedrag is erg gevoelig

Figuur 1.1
Bevolkingssomvang (prognose en scenario's), 2010-2040

Bron: CBS (2010), PBL (2011)

Tabel 1.1
Ontwikkeling aantal inwoners volgens laag en hoog scenario en huishoudensprognose(interval), naar tijdvak

	2020	2030	2040	2010-2040
Laag scenario	16.600.000	16.400.000	15.900.000	-600.000
Hoog scenario	17.500.000	18.500.000	19.400.000	2.800.000
Prognose	17.200.000	17.700.000	17.800.000	1.300.000
ondergrens 95%	16.700.000	16.500.000	16.000.000	-600.000
bovengrens 95%	17.800.000	19.000.000	19.900.000	3.300.000

Bron: CBS Bevolkingsprognose; PBL (2011)

voor conjuncturele en politieke ontwikkelingen. Ook is het sterk afhankelijk van internationale politieke ontwikkelingen en het immigratiebeleid van de Rijksoverheid.

- Voor de sterfte (uitgedrukt in levensverwachting) zijn op de korte termijn inkomen, leeftijd en toegang tot gezondheidszorg van belang; op de lange termijn kunnen ook medisch-technologische ontwikkelingen een belangrijk effect hebben.
- De ontwikkeling van deze *driving forces* zijn erg lastig te voorspellen. Vooral voorspellingen voor de internationale migratie zijn bijzonder lastig. Het is nog onduidelijk hoe de kredietcrisis en de economische recessie gaan doorwerken in het migratiesaldo.

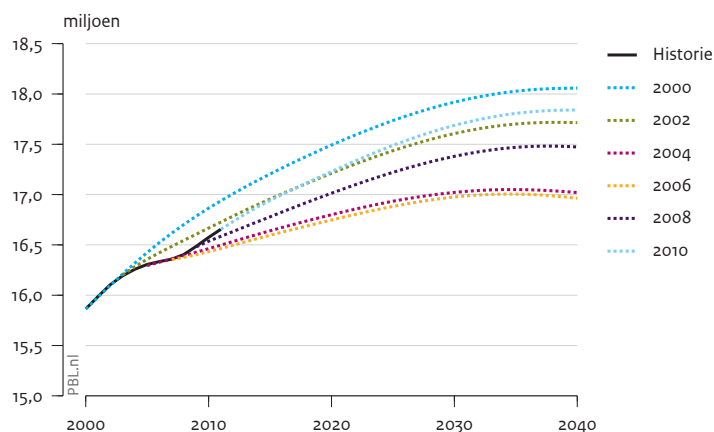
Nationale ontwikkelingen

- In het hoge scenario (*Global Economy*) wordt uitgegaan van een toenemende immigratie, uitmondend in een positief migratiesaldo, een relatief hoge

vruchtbaarheid en een hogere levensverwachting en dus lagere sterfte.

- In het lage scenario (*Regional Communities*) is de immigratie beperkt tot de asielmigranten. Daarnaast is uitgegaan van een iets lagere vruchtbaarheid en een lagere levensverwachting.
- In het hoge scenario is de bevolkingsgroei dan ook hoger dan in het lage scenario. In het hoge scenario is sprake van aanhoudende groei en komen er tot 2040 circa 2,8 miljoen inwoners bij. In het lage scenario krimpt de bevolking vanaf 2020 (figuur 1.1, tabel 1.1; zie voor een toelichting bij het hoge en lage scenario bijlage 1).
- De meest recente bevolkingsprognose van het CBS uit 2010 gaat uit van een licht positief migratiesaldo, een iets stijgende levensverwachting en vrij stabiele geboortecijfers. Voor de komende decennia is dan ook nog geen bevolkingskrimp voorzien. Het groeitempo van de bevolking loopt wel terug. Pas vanaf 2040 wordt

Figuur 1.2
Geprognostiseerde bevolkingsomvang 2010-2040, naar prognosejaar

Bron: CBS Bevolkingsprognoses, diverse jaren

Tabel 1.2
Verwachte bevolkingsgroei en maximale bevolkingsomvang in 2010-2040, naar prognosejaar

Prognosejaar	Bevolkingsgroei 2010-2040	Bevolking op hoogtepunt	
		Jaar	omvang
2000	1.200.000	2040	18.100.000
2002	1.000.000	2038	17.700.000
2004	600.000	2035	17.100.000
2006	500.000	2034	17.000.000
2008	900.000	2038	17.500.000
2010	1.300.000	2040	17.800.000

Bron: CBS Bevolkingsprognoses, diverse jaren

- een beperkte bevolkingskrimp voorzien (figuur 1.1). Rekening houdend met de onzekerheden in de prognose, is het zeer waarschijnlijk dat Nederland rond 2040 tussen de 16 en de circa 20 miljoen inwoners telt (95%-prognose-intervallen in figuur 1.1).
- Als het migratiesaldo, onder invloed van de economische recessie, rond de nul komt te liggen en het vruchtbaarheidscijfer niet stabiel blijft maar daalt van gemiddeld 1,7 kind per vrouw naar 1,6, neemt de bevolking eerder af dan 2040 (Verwest & Van Dam 2010).
 - Om de twee jaar worden de meest recente ontwikkelingen verwerkt in een nieuwe bevolkingsprognose. Vanwege een onverwacht sterkere stijging van de levensverwachting en bijbestelde verwachtingen rondom immigratie en emigratie, gaat de prognose van 2010 uit van een

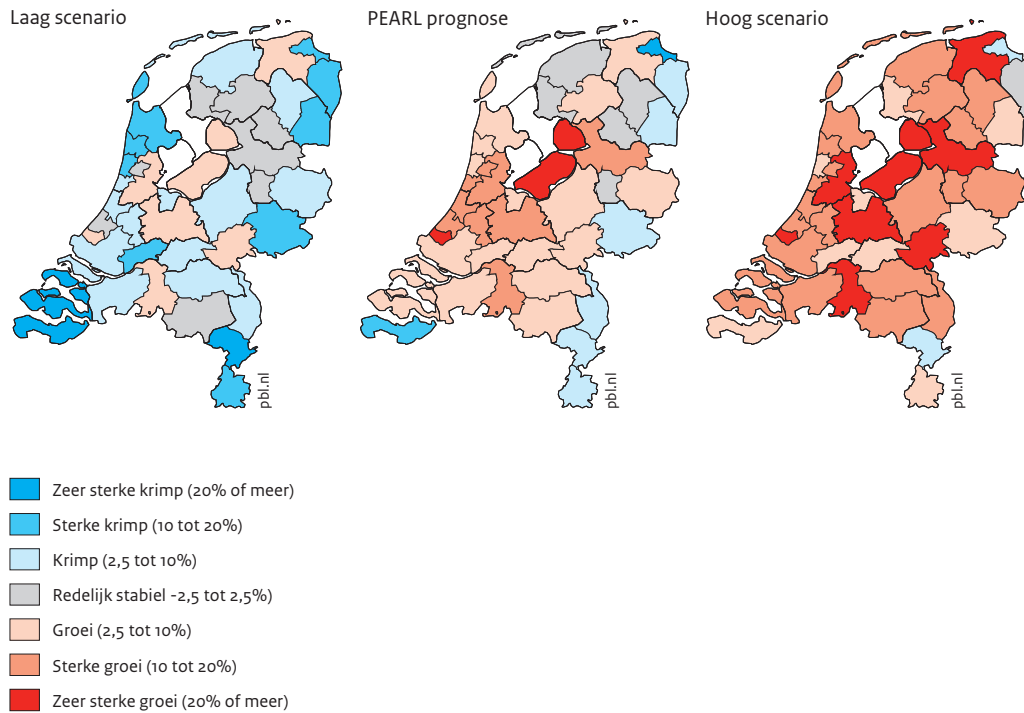
hogere bevolkingsgroei dan de prognose van 2008 (figuur 1.2, tabel 1.2).

- De grote verschillen tussen de prognosejaren voor de bevolkingsgroei illustreren de zekere mate van onzekerheid in prognoses (Verwest 2011).

Regionale ontwikkelingen

- Op nationaal niveau mag dan van bevolkingskrimp nog geen sprake zijn, sommige regio's (COROP-gebieden) kampen al wel met een dalend aantal inwoners. In Oost-Groningen, Delfzijl en omgeving en Zeeuws-Vlaanderen is dit het geval sinds 2004, in Zuid-Limburg zelfs al sinds 1998.
- In het lage scenario zet de bevolkingskrimp door in de huidige krimpregio's. De lage vruchtbaarheid en lagere levensverwachting worden hier immers niet gecompenseerd door migratie. Ook andere delen van

Figuur 1.3
Bevolkingsontwikkeling 2010-2040 per COROP-gebied

Bron: PBL (2011)

- Nederland krijgen te maken met krimp (figuur 1.3). Regio's in de Noordvleugel van de Randstad en andere stedelijke regio's (COROP-gebieden met grotere steden) als Overig Groningen, Arnhem-Nijmegen en Midden-Noord-Brabant zien het inwonertal groeien tussen 2010 en 2040. In de jaren dertig krijgen ook deze groeiregio's te maken met krimp. (figuur 1.4).
- In het hoge scenario groeit het inwonertal in vrijwel alle regio's. Alleen Delfzijl en omgeving en Midden-Limburg zien het aantal inwoners dalen tussen nu en 2040 (figuur 1.3). In het hoge scenario komt de krimp in deze regio's echter tot stilstand en wordt deze in de jaren twintig omgebogen in een lichte groei (figuur 1.4). Ook enkele andere regio's hebben aanvankelijk te maken met krimp. Deze krimp gaat in de jaren twintig echter over in bevolkingsgroei (figuur 1.4), waardoor deze regio's in 2040 meer inwoners tellen dan in 2010. Deze omslag laat zich verklaren door de relatief hoge vruchtbaarheid, de lage sterfte en het positieve saldo van de buitenlandse migratie. In het hoge scenario is de krimp dus van korte duur.
 - Het regionale prognosemodel PEARL van het PBL en CBS voorziet voor het merendeel van de regio's bevolkingsgroei. Regio's in de periferie zien het aantal inwoners dalen (figuur 1.3). Een aantal regio's waar het

- inwonertal in 2040 naar verwachting hoger is dan in 2010, krijgt in de loop van de jaren dertig echter wel te maken met een dalend aantal inwoners (figuur 1.4).
- Hoewel de mate van groei varieert, wijzen alle pijlen in de richting van groei voor de COROP-gebieden Groot-Amsterdam, Delft en Westland, Utrecht, Flevoland, Midden-Noord-Brabant (met Tilburg als grote gemeente), Arnhem-Nijmegen en Overig Groningen (inclusief de gemeente Groningen).

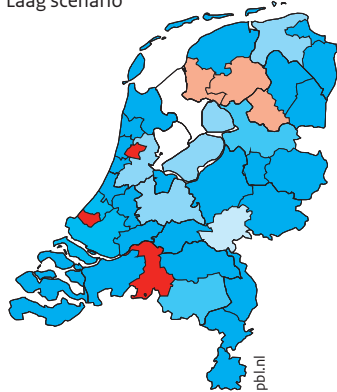
Gemeentelijke ontwikkelingen

- In de afgelopen tien jaar is vooral in gemeenten in de periferie van Nederland de bevolking licht afgenomen. Ook in het centrale gedeelte van Nederland zijn krimpgemeenten te vinden. Deze gemeenten liggen echter vaak naast groeiende gemeenten. In de periferie komt krimp in grotere aaneengesloten gebieden voor (De Jong & Van Duin 2010).
- In de nabije toekomst neemt het aantal gemeenten toe dat wordt geconfronteerd met een dalend aantal inwoners (figuur 1.5). Dit is vooral het geval in de periferie. In de meer centraal gelegen gemeenten van Nederland, vooral in de Randstad, groeit het aantal inwoners.

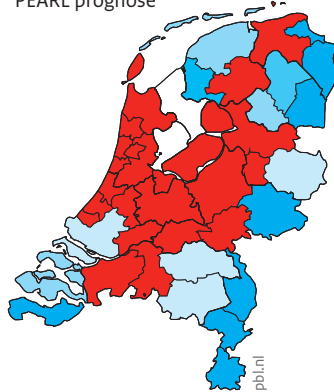
Figuur 1.4

Omslag naar bevolkingskrimp of -groei per COROP-gebied

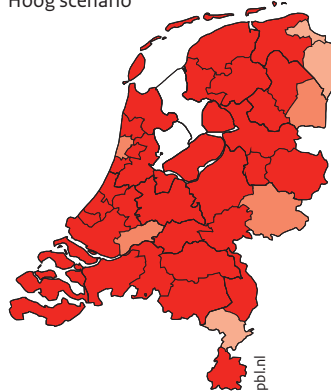
Laag scenario

PEARL prognose

Hoog scenario

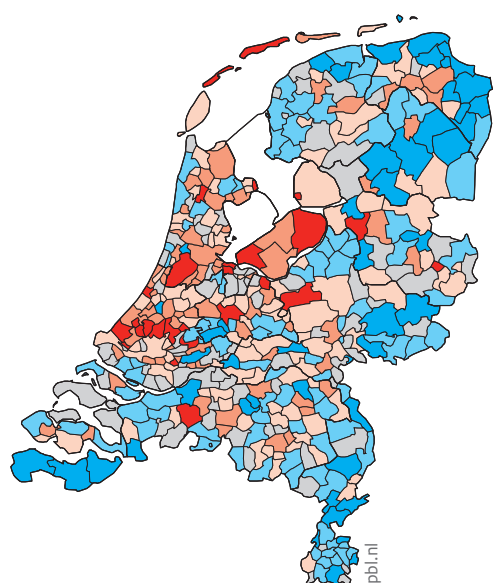

- Continue krimp
- Krimp vanaf 2020-2025
- Krimp vanaf 2025-2030
- Krimp vanaf 2030-2035
- Krimp vanaf 2035-2040
- Continue groei
- Krimp tot 2020 > groei
- Krimp tot 2025 > groei

Bron: PBL (2011)

Figuur 1.5

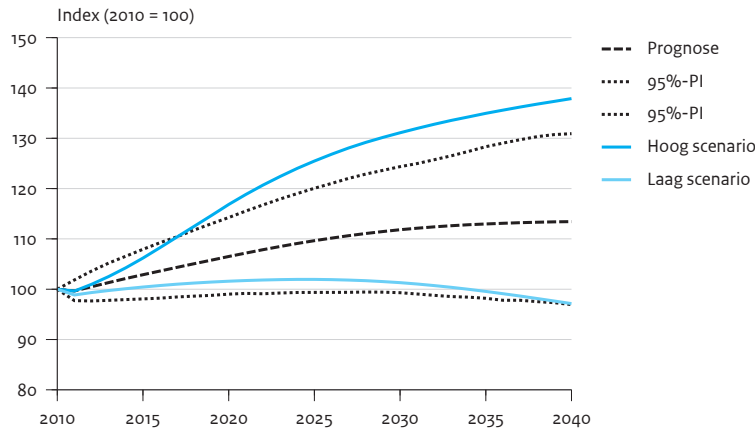
Bevolkingsontwikkeling 2010-2040 per gemeente

- Sterke krimp (10% of meer)
- Krimp (2,5 tot 10%)
- Redelijk stabiel (-2,5 tot 2,5%)
- Groei (2,5 tot 10%)
- Sterke groei (10 tot 20%)
- Zeer sterke groei (20% of meer)

Bron: CBS/PBL (2011)

Figuur 1.6
Aantal huishoudens (prognose en scenario's), 2010-2040

Bron: CBS (2010); PBL (2011)

Tabel 1.3
Ontwikkeling aantal huishoudens volgens laag en hoog scenario en huishoudensprognose(interval), naar tijdvak

	2020	2030	2040	2010-2040
Laag scenario	7.600.000	7.600.000	7.300.000	-100.000
Hoog scenario	8.700.000	9.800.000	10.300.000	2.900.000
Prognose	8.000.000	8.400.000	8.500.000	1.100.000
ondergrens 95%	7.400.000	7.400.000	7.200.000	-100.000
bovengrens 95%	8.500.000	9.300.000	9.800.000	2.400.000

Bron: CBS (2010); PBL (2011)

- Het groeiende aantal inwoners in Randstedelijke gemeenten heeft deels te maken met het grote aanbod van werkgelegenheid, wat zowel jongeren vanuit de rest van Nederland aantrekt als migranten uit Europa en daarbuiten. Daarnaast spelen voor jongeren uit de rest van Nederland ook de opleidingsmogelijkheden. Voor immigranten zijn etnisch-specifieke voorzieningen van belang en concentraties van landgenoten.

Huishoudensgroei en -krimp

Het aantal huishoudens groeit sterker dan de bevolking. In de prognose neemt tot 2040 het aantal huishoudens maar in enkele gebieden af.

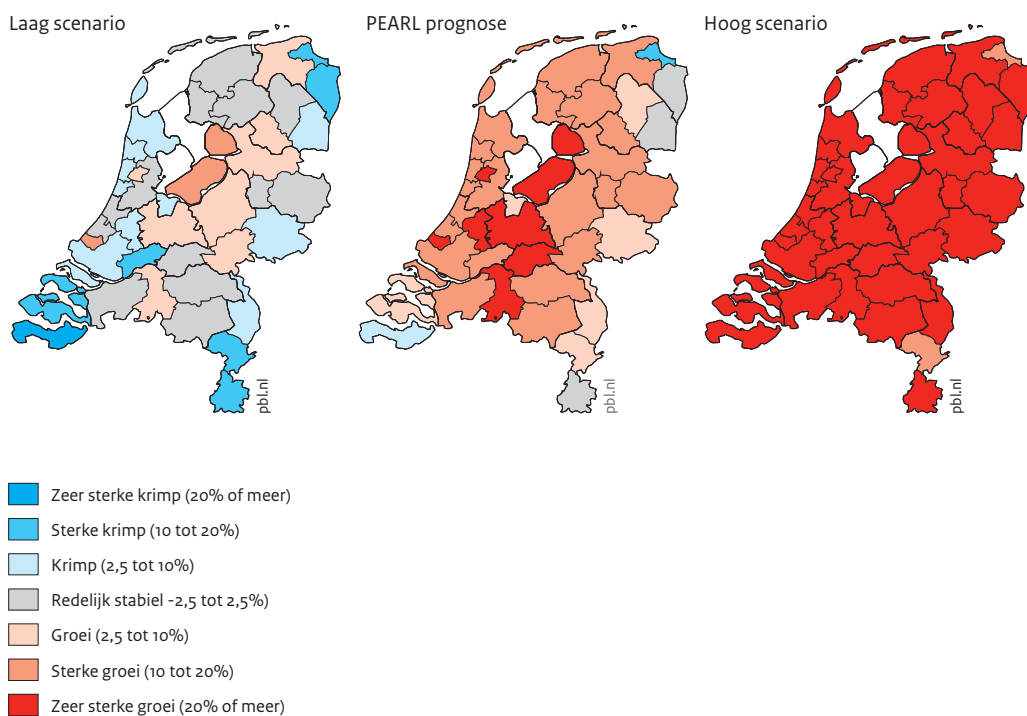
- Demografische krimp kan ook refereren aan een afname van het aantal huishoudens. De ontwikkeling van het aantal huishoudens is afhankelijk van de ontwikkeling van zowel de bevolking als de huishoudensomvang. Als bevolkingskrimp gepaard gaat met huishoudensverdunding (een afnemende huishoudensomvang), kan het aantal huishoudens gewoon nog toenemen.

- Net als de ontwikkeling van de bevolking is de ontwikkeling van de huishoudensomvang omgeven door onzekerheden (zie hiervoor ook de factsheet huishoudensverdunding).

Nationale ontwikkelingen

- Het hoge scenario gaat uit van een verdere individualisering, en dus sterkere huishoudensverdunding, dan het lage scenario. Samen met de hogere bevolkingsgroei, neemt in de komende dertig jaar in het hoge scenario het aantal huishoudens sterk toe (figuur 1.6, tabel 1.3).
- In het lage scenario daalt het aantal huishoudens vanaf medio jaren twintig. Dit heeft te maken met de krimp van de bevolking en de geringere huishoudensverdunding. In het lage scenario zijn er in 2040 7,2 miljoen huishoudens tegenover 10,3 miljoen in het hoge scenario; een verschil van ruim 3 miljoen (tabel 1.3).
- Volgens de huishoudensprognose van het CBS neemt het aantal huishoudens tussen nu en 2040 toe. De groei vlakt vanaf de jaren dertig wel af (figuur 1.6).

Figuur 1.7
Huishoudensontwikkeling 2010-2040 per COROP-gebied

Bron: PBL (2011)

Rekening houdend met de onzekerheden is het vrij zeker dat het aantal huishoudens in 2040 tussen de 7,2 en de 9,8 miljoen ligt (onder- en bovengrens 95%-interval).

Regionale ontwikkelingen

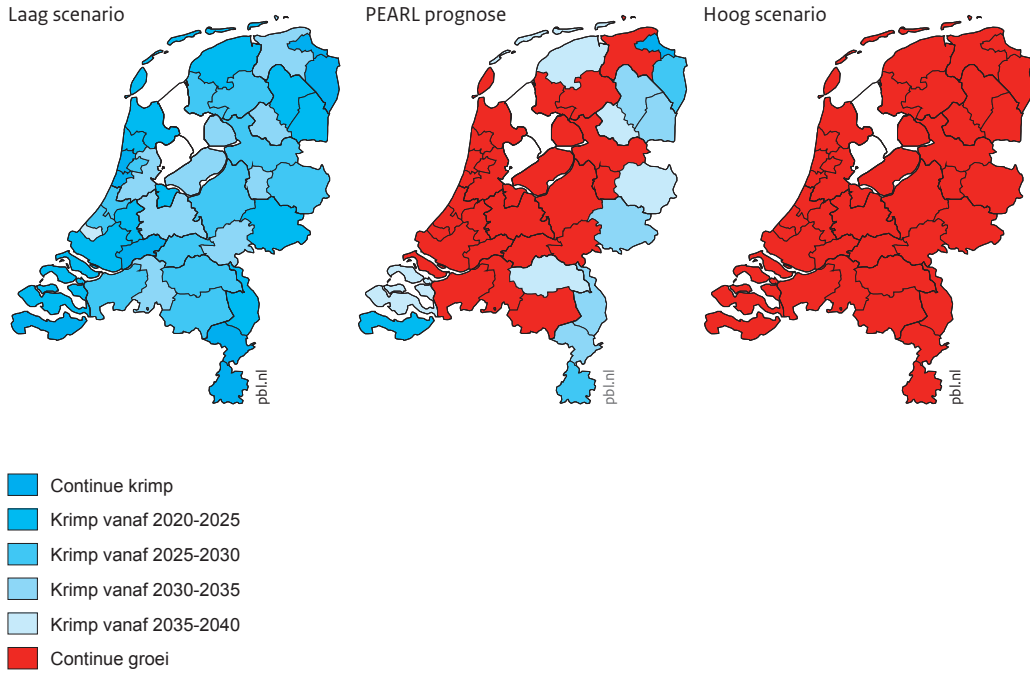
- Op dit moment zijn er nog geen regio's die kampen met een structurele krimp van het aantal huishoudens.
- In het hoge scenario neemt het aantal huishoudens in de komende dertig jaar in alle regio's toe, door de voortgaande huishoudensverduunning en in combinatie met de bevolkingsgroei (figuur 1.7). Voor geen van de regio's is een omslag voorzien naar huishoudenskrim (figuur 1.8).
- In het lage scenario neemt tussen 20 en 2040 in maar liefst 24 COROP-gebieden het aantal huishoudens af (figuur 1.7). In regio's waar nu reeds sprake is van een zeer afvallende huishoudensgroei, slaat de groei al snel om naar krimp. In het lage scenario verspreidt de huishoudenskrim zich vanaf de jaren dertig over de rest van Nederland, waarbij ook de centraal gelegen regio's in de Randstad een daling van het aantal huishoudens zien (figuur 1.8).
- Uitgaande van de huishoudensprognose, lijkt huishoudenskrim geen wijdverbreid fenomeen te worden in Nederland. In grote delen van het land blijft

het aantal huishoudens in de komende dertig jaar naar verwachting toenemen. Vooral in de Randstad en de centrale delen van Nederland is dit het geval. Alleen voor Zeeuws-Vlaanderen en Delfzijl en omgeving is huishoudenskrim voorzien (figuur 1.7). Dat neemt niet weg dat in de komende decennia wel steeds meer regio's de omslag van huishoudensgroei naar huishoudenskrim gaan doormaken; dit geldt vooral voor regio's in de periferie van Nederland (figuur 1.8).

Gemeentelijke ontwikkelingen

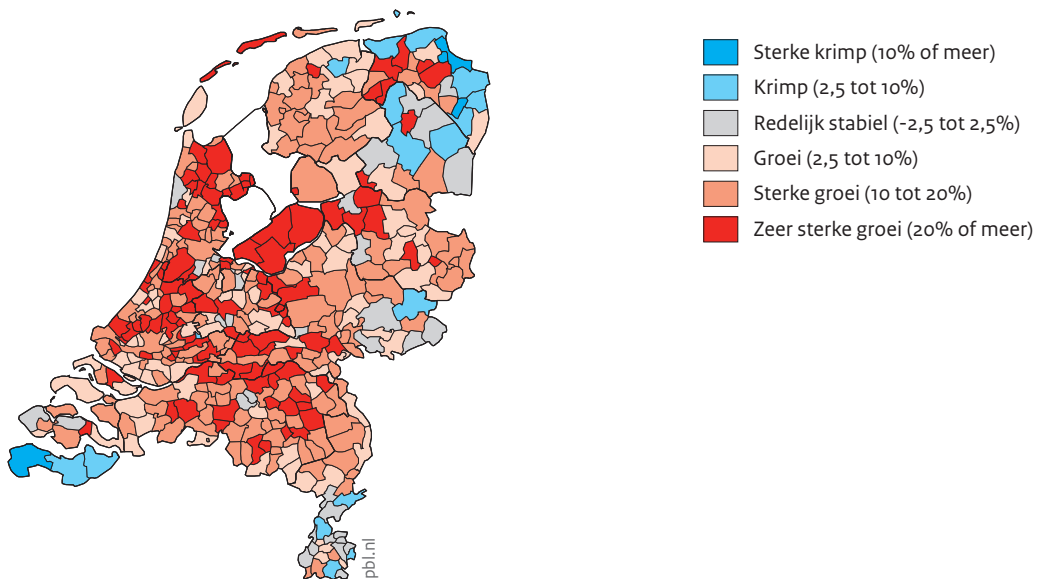
- De bevolkingskrim die in de afgelopen tien jaar in verschillende gemeenten in Nederland is opgetreden, is maar zelden gepaard gegaan met een krimp in het aantal huishoudens. In slechts vier gemeenten, waaronder Delfzijl en Vaals, kromp het aantal huishoudens met meer dan 2,5 procent.
- Volgens de regionale huishoudensprognose van het PBL/CBS is huishoudenskrim in de komende dertig jaar een beperkt en vooral perifeer verschijnsel. Krimpgemeenten worden vooral aangetroffen in de bekende drie krimpregio's de Eemdelta, Parkstad Limburg en Zeeuws-Vlaanderen (figuur 1.9).
- De huishoudensgroei concentreert zich in de Randstad, met in absolute aantallen de vier grote steden en Almere als koplopers (De Jong & Van Duin 2010). In

Figuur 1.8
Omslag naar huishoudenskrimp of -groei per COROP-gebied

Bron: PBL (2011)

Figuur 1.9
Huishoudensontwikkeling 2010-2040 per gemeente

Bron: CBS/PBL (2011)

Tabel 1.4
Gemiddelde huishoudensomvang en huishoudens naar type, 1971-2010

Huishoudensverdunning	1971	1980	1990	2000	2010
Huishoudens (1.000)	4.031	4.912	5.986	6.810	7.403
Populatie (1.000)	13.119	14.091	14.893	15.864	16.575
Gem. huishoudensomvang	3,25	2,87	2,49	2,33	2,24
Eenpersoonshuishoudens	17%	23%	30%	33%	36%
Stellen zonder kind	23%	24%	26%	30%	29%
Gezinnen met kind(eren)	53%	46%	36%	31%	28%
Eenoudergezinnen	5%	5%	6%	6%	7%
Overige huishoudens	2%	2%	1%	1%	1%

Bron: CBS

2040 tellen Utrecht, Amsterdam en Almere elk naar verwachting ruim 50.000 meer huishoudens dan in 2010. Voor Almere betekent dit een groei van ruim 65 procent; een groei die terug is te voeren op de verwachte grootscheepse uitbreiding van Almere (al is hierbij niet uitgegaan van een volledige realisering van de plannen voor de 'schaalsprong').

- Buiten de Randstad groeien vooral universiteitssteden, steden die een sterke economische structuur kennen en diverse randgemeenten van grote steden als Haarlemmermeer en Pijnacker-Nootdorp (De Jong & Van Duin 2010).

1.2 Huishoudenstypen en huishoudensverdunning

Huishoudensverdunning vindt vooral plaats door een toename van het aandeel eenpersoonshuishoudens. Naar verwachting zet de huishoudensverdunning vooral buiten de grote steden nog wel verder door, maar in het lage scenario is een landelijke toename van de gemiddelde huishoudensomvang ook denkbaar.

- Tussen 1980 en 2010 groeide het aantal huishoudens tweemaal zo sterk als de bevolking, als gevolg van huishoudingsverdunning. De gemiddelde huishoudensomvang daalde van 2,9 naar 2,2 personen.
- Belangrijkste oorzaak hiervan is een verschuiving in de verhouding tussen huishoudenstypen (tabel 1.4): een sterke toename van het aandeel alleenstaanden, een gematigder toename van de aandelen stellen zonder kinderen en eenoudergezinnen, en een sterke afname van het aandeel gezinnen met kinderen. De afname

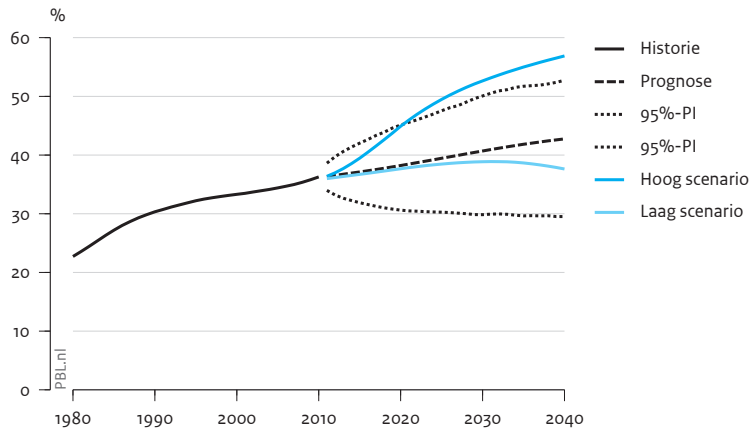
van het aantal kinderen per gezin heeft veel minder invloed, zeker in de laatste decennia.

- Ontwikkelingen van aantallen huishoudens van verschillende typen hangen af van diverse soorten gebeurtenissen, zoals het uit huis gaan van kinderen, het gaan samenwonen, kinderen krijgen, uit elkaar gaan en overlijden van leden van het huishouden.
- Sociaal-culturele ontwikkelingen (individualisering) vormen de achtergrond van de toename van het aandeel eenpersoonshuishoudens: kinderen trouwen zelden meer 'uit huis' maar wonen eerst een periode op kamers; echtparen en ongetrouwde stellen gaan vaker uit elkaar dan vroeger.
- Economische ontwikkelingen dragen hier aan bij. Bij hoogconjunctuur vinden jongeren gemakkelijker een baan en zijn er meer financiële mogelijkheden om zelfstandig te wonen. Sinds 2000 is bij hoogconjunctuur ook het aantal scheidingen hoger, om vergelijkbare redenen (De Beer 2012).
- Ook door demografische ontwikkelingen (vergrijzing) neemt het aantal eenpersoonshuishoudens (weduwen/weduwenaars) toe.
- Tot slot kan immigratie de gemiddelde huishoudensomvang op verschillende manieren beïnvloeden. Arbeidsmigranten zijn relatief vaak alleenstaand. Anderzijds hadden niet-westerse allochtone gezinnen tot voor kort gemiddeld een grotere omvang dan autochtone gezinnen. Dit verschil is de laatste jaren echter veel kleiner geworden.

Nationale ontwikkelingen

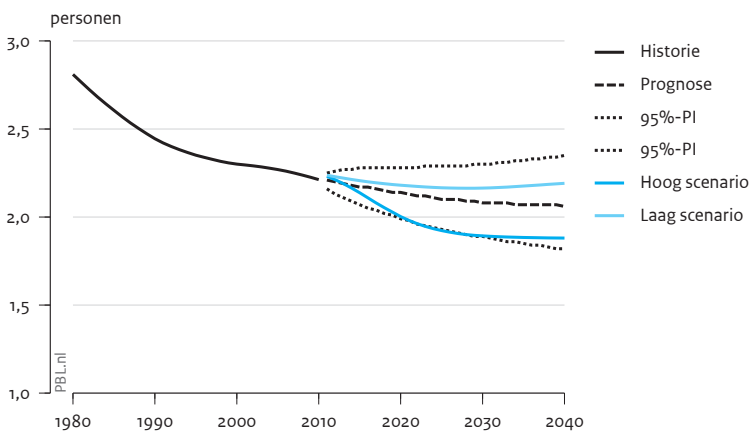
- In de afgelopen twee decennia lag het tempo van de huishoudensverdunning wat lager dan voor 1990. De prognose veronderstelt dat de huishoudensverdunning

Figuur 1.10
Aandeel eenpersoonshuishoudens (historie, prognose en scenario's), 1980-2040

Bron: CBS; CBS (2010); PBL (2011)

Figuur 1.11
Gemiddelde huishoudensomvang (historie, prognose en scenario's), 1980-2040

Bron: CBS; CBS (2010); PBL (2011)

grofweg in ditzelfde langzame tempo doorzet (figuur 1.10 en figuur 1.11).

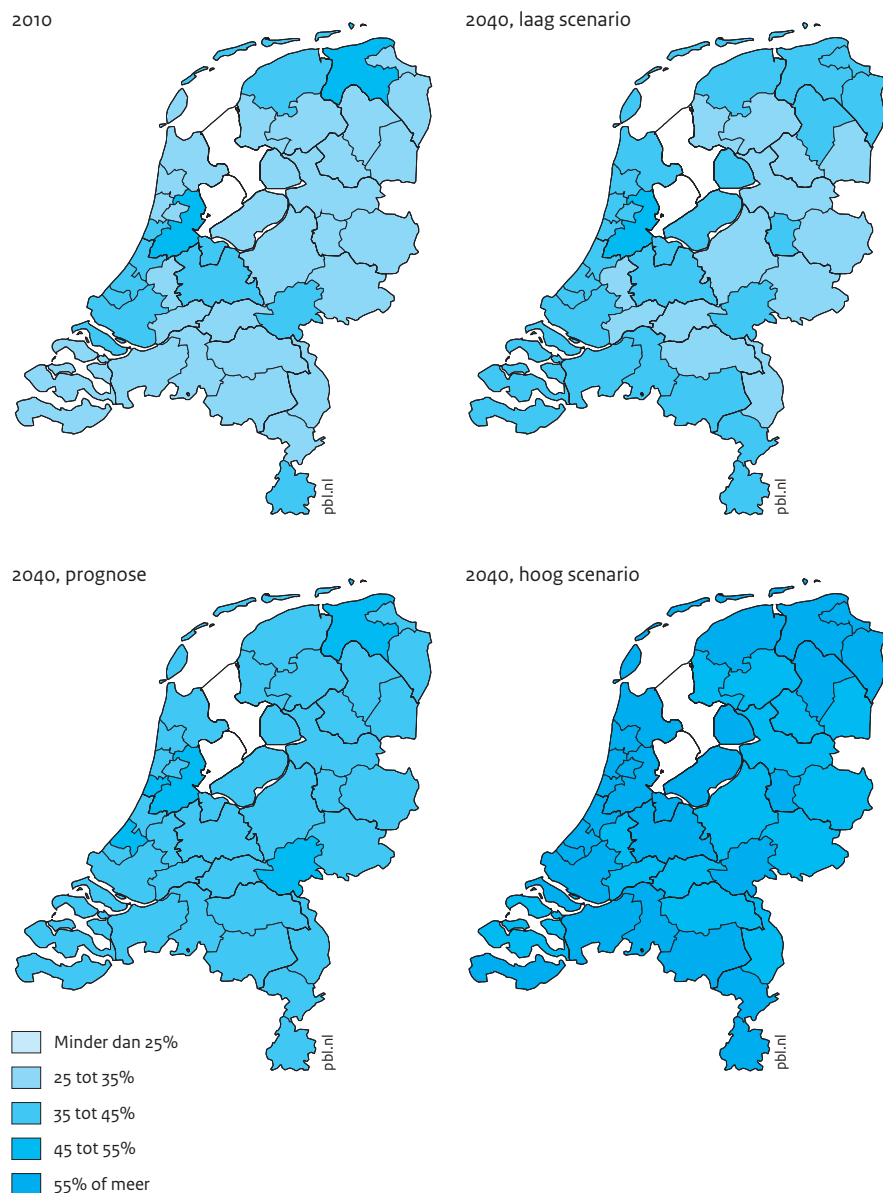
- In het lage scenario wordt verondersteld dat de individualisering niet verder doorzet en de economische ontwikkeling relatief ongunstig is. Hierdoor blijven het aandeel eenpersoonshuishoudens en de gemiddelde huishoudensomvang vrijwel op het huidige niveau.
- In het hoge scenario wordt juist verondersteld dat individualisering doorzet en de economie sterk blijft groeien. Hierdoor gaat de huishoudensverdunding tot 2040 door in een tempo dat vergelijkbaar is met dat van de jaren zeventig en tachtig.

Regionale ontwikkelingen

- Als gevolg van de huishoudensverdunding groeit het aantal huishoudens sneller dan de bevolking, dan wel neemt het aantal langzamer af. Regio's die te maken hebben met bevolkingskrimp, hebben daarom niet altijd te maken met een afnemend aantal huishoudens.
- In de afgelopen 15 jaar zijn de regionale verschillen in huishoudensomvang kleiner geworden: de huishoudensverdunding was het sterkst in de regio's met een laag aandeel eenpersoonshuishoudens en een grote gemiddelde huishoudensomvang, vooral minder verstedelijkte regio's in het zuiden en oosten van het land; de huishoudensverdunding was minder sterk in

Figuur 1.12a

Aandeel eenpersoonshuishoudens per COROP-gebied

Bron: CBS/PBL (2011); PBL (2011)

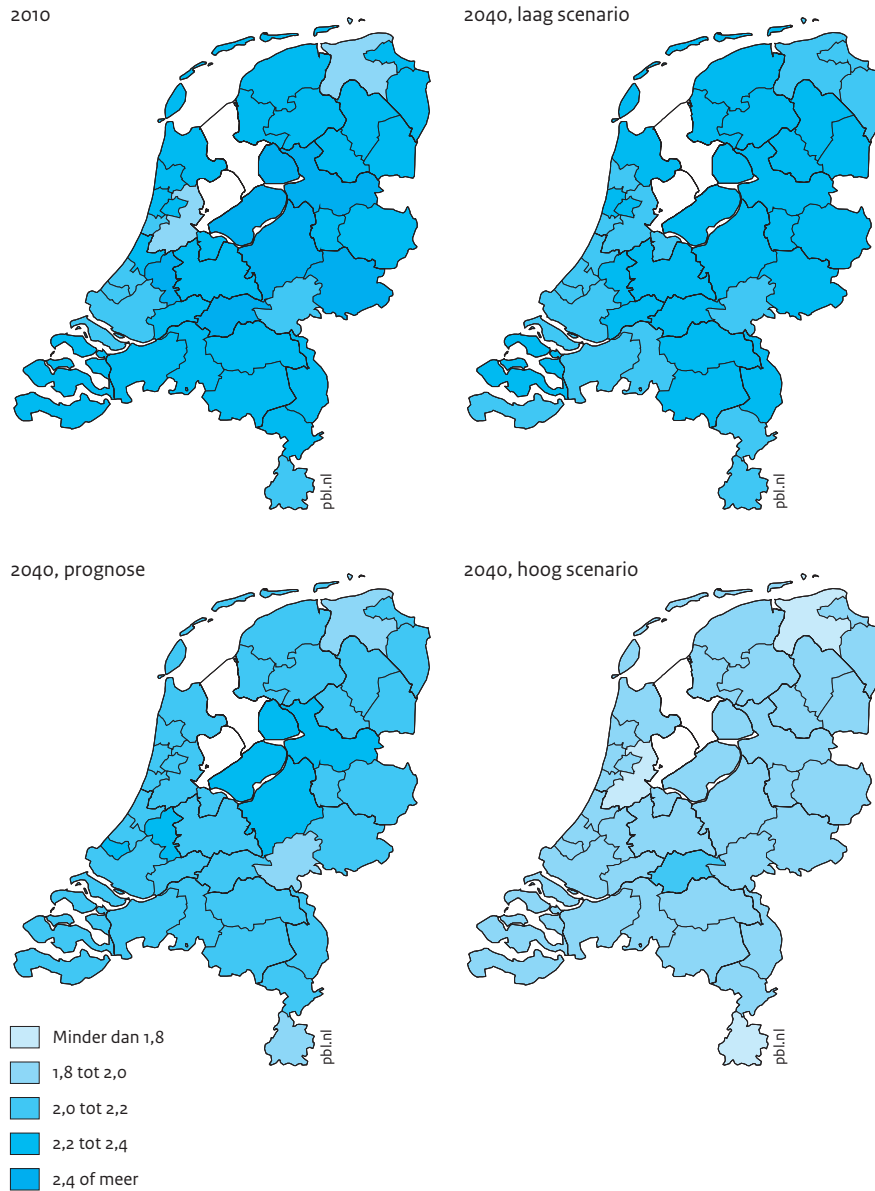
- de stedelijke regio's, waar het aandeel eenpersoonshuishoudens al hoog was en de gemiddelde huishoudensomvang klein. In de regio Groot-Amsterdam is de gemiddelde huishoudensomvang sinds 1990 zelfs toegenomen.
- Zowel in de prognose als in beide scenario's wordt verondersteld dat deze convergentie doorzet, zodat de verschillen tussen regio's wat betreft het aandeel eenpersoonshuishoudens en de huishoudensomvang nog kleiner worden (figuur 1.12a en figuur 1.12b).

Gemeentelijke ontwikkelingen

- Op gemeenteniveau komt vooral de tegenstelling tussen stad en land sterk naar voren. In 2010 was de gemiddelde huishoudensomvang in de grootstedelijke agglomeraties 2,02, tegen 2,37 in de rest van Nederland (CBS). Stedelijke gemeenten hebben een hoger aandeel eenpersoonshuishoudens dan gemeenten in het ommeland en in overig Nederland (Hornis & Ritsema van Eck 2007). Dit hangt onder andere samen met de aanwezigheid van universiteiten en hogescholen.

Figuur 1.12b

Gemiddelde huishoudensomvang per COROP-gebied

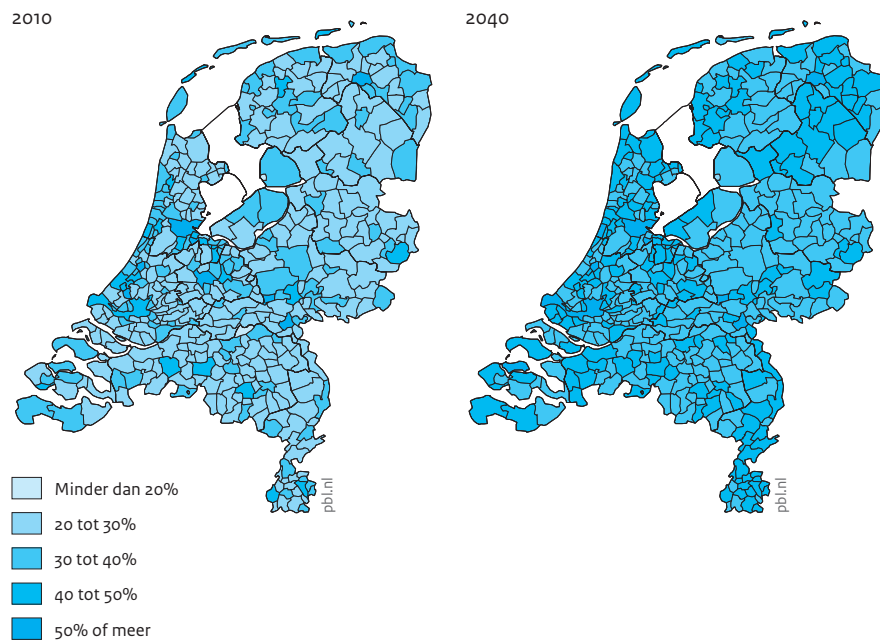

Bron: CBS/PBL (2011); PBL (2011)

- Aantallen huishoudens op gemeenteniveau zijn pas beschikbaar vanaf 2000. In die periode is de gemiddelde huishoudensomvang in grootstedelijke agglomeraties afgenomen van 2,06 naar 2,02, en in de rest van Nederland van 2,48 naar 2,37. Dit suggereert dat ook op dit schaalniveau het verschil kleiner wordt.
- Dit zien we in de prognose terug: terwijl het aandeel eenpersoonshuishoudens en de gemiddelde huishoudensomvang in de steden ongeveer gelijk blijven, zet de huishoudensverdunding in andere gemeenten tot 2040 door (figuur 1.13a en figuur 1.13b).

Figuur 1.13a

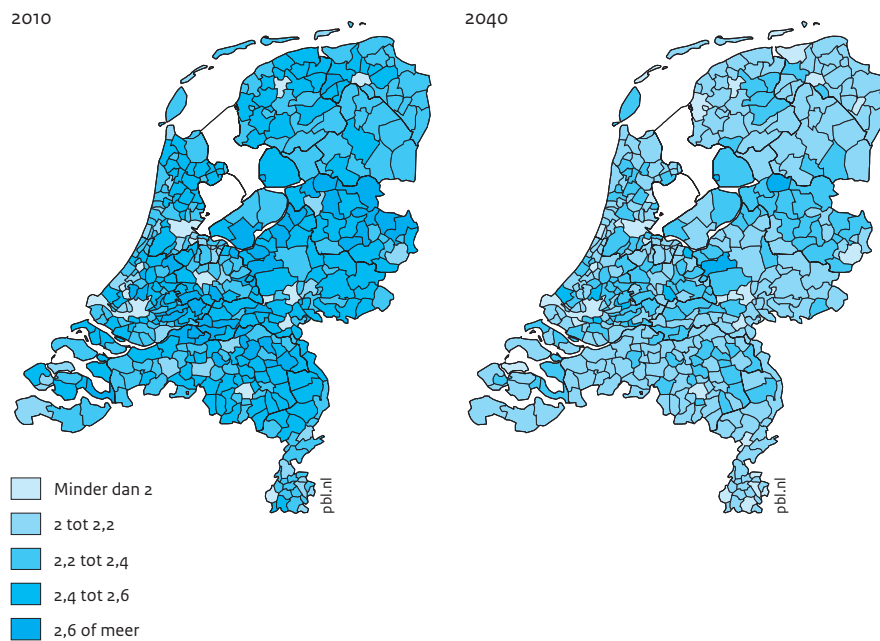
Aandeel eenspersoonshuishoudens, per gemeente

Bron: CBS (2010)

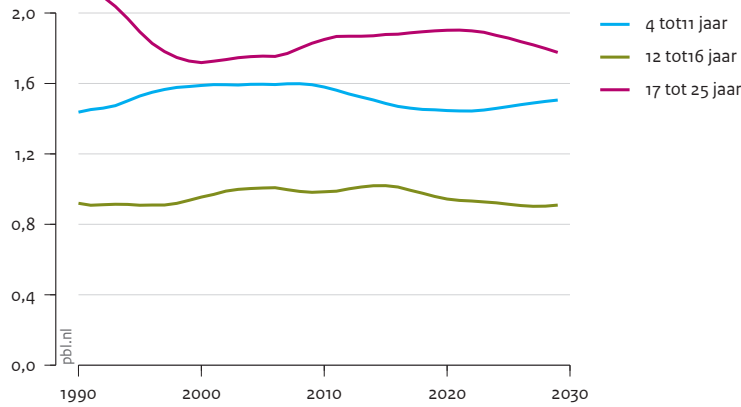
Figuur 1.13a

Gemiddelde huishoudensomvang, per gemeente

Bron: CBS (2010)

Figuur 1.14

Bevolking 4 t/m 25 jaar naar leeftijdsgroep, 1990-2030

Bron: OCW (2013)

1.3 Leeftijdopbouw

De bevolking in de schoolgaande leeftijden

Door een dip in de geboortecijfers krimpt de komende jaren tijdelijk het aantal kinderen in de basisschoolleeftijd. Met een vertraging van 6 dan wel 12 jaar doet deze krimp zich voelen in het middelbaar en hoger onderwijs.

- De bevolking in de schoolgaande leeftijden wordt onderverdeeld in drie leeftijdsklassen op basis van de onderwijssectoren:
- 4-11 jaar: vanwege de leerplicht komt het aantal leerlingen in het primair onderwijs vrijwel overeen met personen in deze leeftijdsklasse;
- 12-16 jaar: in grote lijnen komt het aantal leerlingen in het voortgezet onderwijs overeen met personen in deze leeftijdsklasse;
- 17-25 jaar: de voor het middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs relevante leeftijdsklasse.

Nationale ontwikkelingen

- Het aantal leerlingen in het primaire onderwijs is in de jaren negentig sterk gegroeid, maar in het recente verleden vrijwel constant gebleven. In de komende jaren gaat de bevolking in de leeftijdsklasse 4-11 jaar redelijk sterk dalen (van 1,56 miljoen in 2010 tot 1,46 miljoen in 2020, een daling van bijna 7 procent), om daarna weer licht te stijgen. Deze ontwikkeling komt vooral door schommelingen van het aantal geboorten, die weer een gevolg zijn van fluctuaties in het aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijden; de vruchtbaarheid

is in de toekomst stabiel verondersteld (figuur 1.14, figuur 1.15).

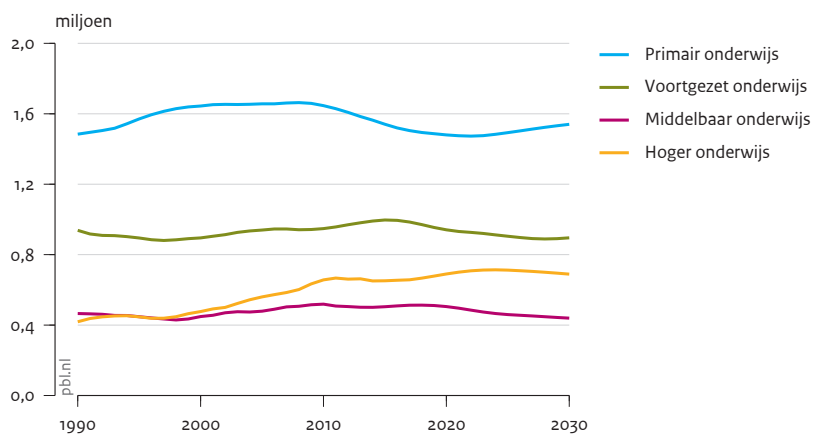
- De bevolking van 12-16 jaar is tot rond 2015 vrijwel stabiel en gaat daarna dalen: de afname van het aantal geboorten is in het middelbaar onderwijs rond zes jaar later zichtbaar dan in het primaire onderwijs (figuur 1.14, figuur 1.15).
- Tot 1997 is het aantal personen in de leeftijdsgroep 17-25 jaar sterk afgenomen, om daarna vrij sterk te stijgen. In de komende jaren blijft deze bevolkingsgroep nog licht stijgen, om na 2020 te gaan dalen. Het aantal leerlingen in het hoger onderwijs is in de afgelopen jaren nog veel sterker gestegen dan de relevante bevolkingsgroep door groei van de deelname aan middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs. Naar verwachting zet deze groei in de komende jaren nog door (figuur 1.14, figuur 1.15).

Regionale ontwikkelingen: bevolking 4-11 jaar

- In de afgelopen tien jaar is in bepaalde COROP-gebieden de bevolking van 4-11 jaar al redelijk tot fors gedaald, zoals in de provincie Limburg, Noord- en Noord-Oost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen. In andere regio's zijn de aantallen in de afgelopen tien jaar nog wel gestegen, maar dit geldt ook niet voor alle gemeenten in die regio's (figuur 1.16).
- Op basis van de regionale bevolkings- en huishoudensprognose is een redelijk goede raming te maken voor het aantal leerlingen in het basisonderwijs per gemeente, aangezien er weinig grensverkeer bestaat van basisschoolleerlingen tussen gemeenten. Verreweg de meeste gemeenten, bijna 9 op de 10,

Figuur 1.15

Leerlingen/studenten per onderwijssector, 1990-2030

Bron: OCW (2013)

krijgen volgens de prognose tussen 2010 en 2020 te maken met een daling van het aantal 4-11-jarigen. Vooral buiten de Randstad en Flevoland zijn er veel gemeenten waar de aantallen tot 2020 fors gaan dalen, soms zelfs meer dan een kwart. De gemeenten met een daling van het aantal 4-11-jarigen tellen samen in 2022 168.000 kinderen in deze leeftijdsgroep minder dan in 2012 (ruim 16 procent krimp). Tegenover de dalers staat een kleine groep stijgers, waar het aantal 4-11-jarigen in dezelfde periode met 67.500 toeneemt (bijna 13 procent groei). De stijgers zijn vooral de grote(re) steden zowel in als buiten de Randstad, en daarnaast enkele kleine(re) sterk christelijke gemeenten, zoals Barneveld, Bunschoten, Katwijk en Urk.

- Tussen 2025 en 2040 neemt in de meeste gemeenten het aantal 4-11-jarigen weer toe; in 2037 wordt het maximum bereikt, met 1,54 miljoen. Die groei is echter niet gelijk verdeeld over Nederland. De groei vindt vooral plaats in de Randstad en de grotere steden in de rest van het land. Hiertegenover staat dat in de periode 2025-2040 vooral in Drenthe en Groningen het aantal 4-11-jarigen afneemt. Rond 2040 zijn er naar verwachting nog altijd bijna 300 gemeenten waar het aantal 4-11-jarigen lager is dan nu. Dat geldt vooral voor de plattelandsgemeenten in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland.

Regionale ontwikkelingen: bevolking 12-16 jaar

- De ontwikkelingen in het basisonderwijs werken op iets langere termijn door in het voortgezet onderwijs: een groot deel van de 4-11-jarigen bereikt een jaar of zes later de middelbareschoollleeftijd (figuur 1.17). Na de

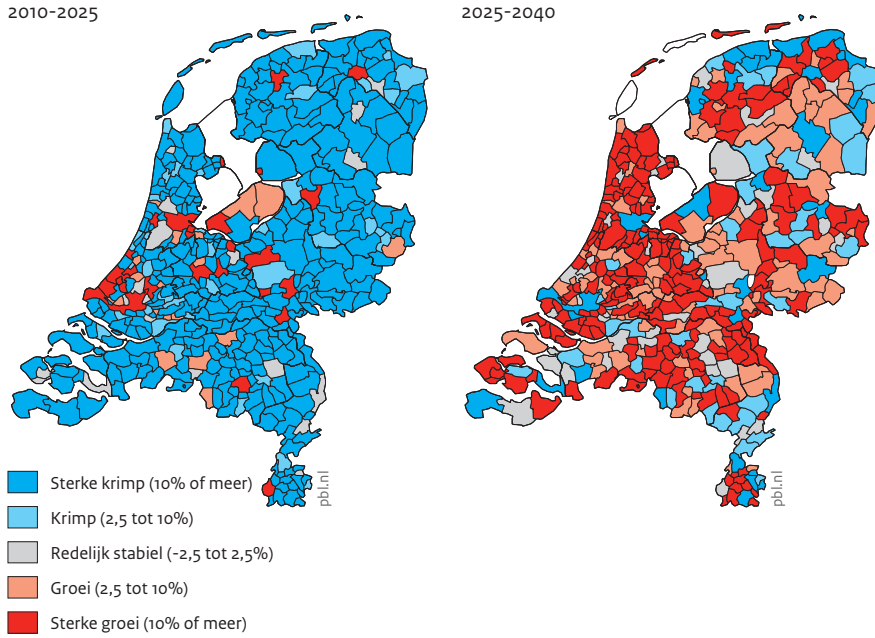
daling in het basisonderwijs treedt in de meeste gemeenten in de komende jaren ook een daling op van het aantal kinderen in het voortgezet onderwijs.

- In de periode 2010-2025 concentreert de groei zich in de grotere gemeenten in en buiten de Randstad en Flevoland, in de overige gemeenten krimpt in het algemeen de basispopulatie van het voortgezet onderwijs.
- In de periode 2025-2040 gaat in het gros van de gemeenten het aantal 12-16-jarigen weer stijgen, niet alleen in de grotere gemeenten in en buiten de Randstad, maar ook in de daaromheen gelegen gemeenten. Krimp komt vooral voor in de drie noordelijke provincies, met uitzondering van de grotere gemeenten hierbinnen.

Regionale ontwikkelingen: bevolking 17-25 jaar

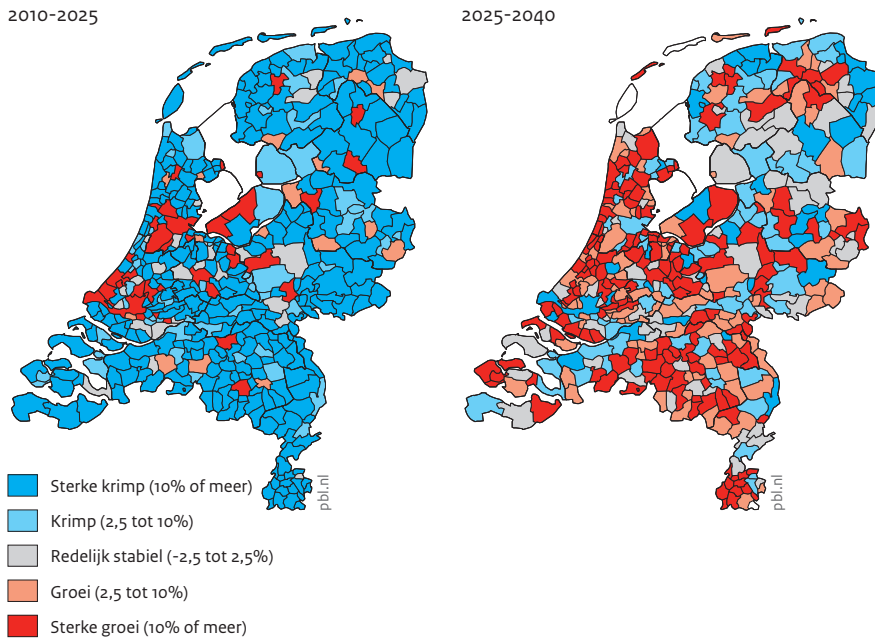
- Op nationaal niveau is de bevolking in de leeftijdsklasse 17-25 jaar in 2025 ongeveer even groot als in 2010; op regionaal niveau bestaat er echter een patroon van groei naast krimp (figuur 1.18).
- Tussen 2010 en 2050 treedt de krimp in het algemeen op in de (perifere) plattelandsgemeenten, terwijl groei vooral wordt verwacht in de grotere steden en de gemeenten in de buurt daarvan. De concentratie van de groei wordt deels in de hand gewerkt doordat de instellingen voor hoger onderwijs in het algemeen gevestigd zijn in de grotere gemeenten. Opvallend is dat in Groningen en Maastricht het aantal 17-25-jarigen min of meer stabiel blijft. Deze gemeenten ontvangen wel een instroom van jongeren die gaan studeren,

Figuur 1.16
Ontwikkeling aantal inwoners 4 tot 12 jaar per gemeente

Bron: CBS/PBL (2011)

Figuur 1.17
Ontwikkeling aantal inwoners 12 tot 17 jaar per gemeente

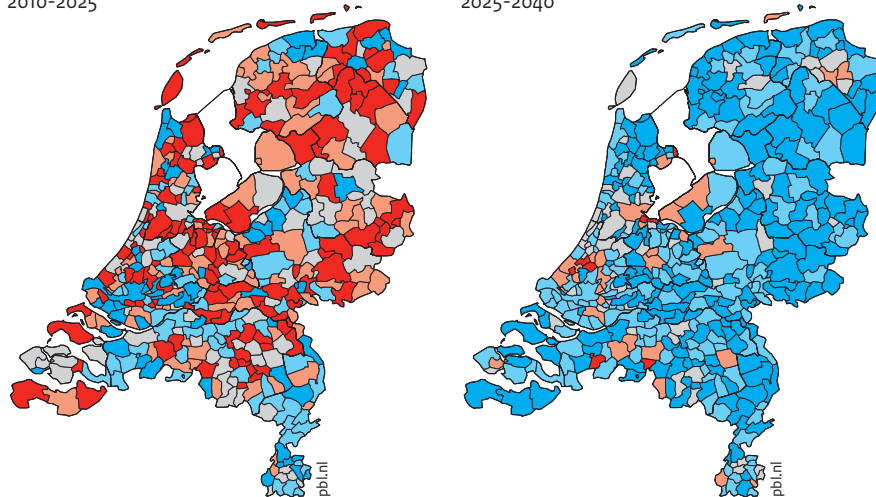
Bron: CBS/PBL (2011)

Figuur 1.18

Ontwikkeling aantal inwoners 17 tot 26 jaar per gemeente

2010-2025

2025-2040

Bron: CBS/PBL (2011)

maar na het voltooiën van de studie vertrekken ze meestal weer (richting Randstad).

- In de periode 2025-2040 krimpt in het merendeel van de gemeenten de bevolking van 17-25 jaar, door een combinatie van een landelijke daling van het aantal 17-25-jarigen en vertrek van jongeren naar de grotere gemeenten (in verband met studie en banen) Hierdoor blijft het aantal jongeren van 17-25 jaar in de meeste grotere gemeenten min of meer stabiel.

De potentiële en werkzame beroepsbevolking

De potentiële beroepsbevolking (de bevolking in de werkende leeftijd) krimpt en blijft dat volgens de prognose tot 2040 doen. Bij een stijgende arbeidsparticipatie hoeft dat nog geen krimp te betekenen van de werkende beroepsbevolking (het arbeidsaanbod).

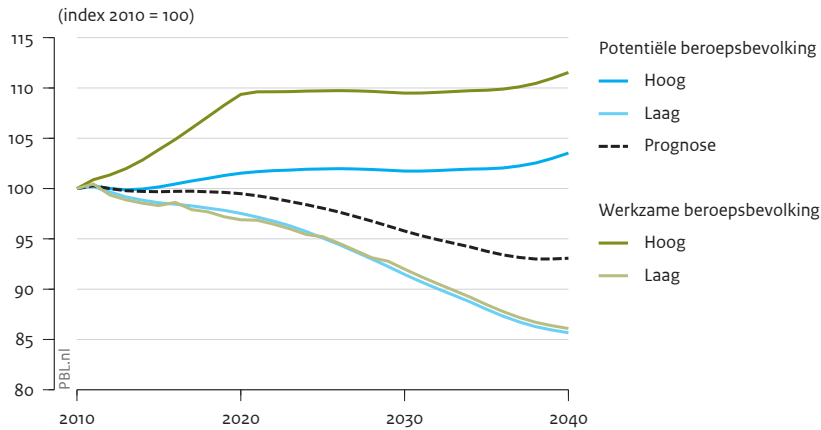
- Met de bevolkingsgroei is ook de potentiële beroepsbevolking (het aantal mensen in de leeftijdsgroep van 15-65 jaar) in de laatste decennia continu in omvang toegenomen. Anno 2010 behoorden circa 11,1 miljoen inwoners, ofwel twee derde van de totale bevolking, tot de potentiële beroepsbevolking.
- Gezien de lage arbeidsparticipatie onder 15-20-jarigen zou het verdedigbaar zijn om de ondergrens voor de

potentiële beroepsbevolking bij 20 jaar te leggen; bij het optrekken van de pensioenleeftijd zou de bovengrens in de toekomst bij 67 jaar moeten worden gelegd. Om data-technische redenen hanteren we in dit hoofdstuk de officiële definitie, dus 15-65 jaar. In de tabel B2.6 in bijlage 2 zijn we wel uitgegaan van 20-65 jaar.

- De ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking wordt grotendeels bepaald door de bevolkingsontwikkeling en de leeftijdsopbouw van de bevolking. De instroom van jongeren in de beroepsbevolking neemt op termijn licht af, terwijl door de vergrijzing de uitstroom van ouderen sterk toeneemt. Door de vergrijzing groeit de potentiële beroepsbevolking langzamer dan de bevolking als geheel. Immigratie kan de krimp van de potentiële beroepsbevolking afremmen doordat immigranten vaak jong zijn en bovendien vaak een hoger geboortecijfer kennen dan de autochtone bevolking.
- Tussen 1980 en 2009 is het totale aantal *werkzame* personen met meer dan 48 procent toegenomen. Dit komt voornamelijk door de toename van het aantal vrouwen in het arbeidsproces.
- De ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking (welke de grootste groep vormt binnen de potentiële

Figuur 1.19

Omvang potentiële en werkzame beroepsbevolking (prognose en scenario's), 2010-2040

Bron: CBS (2010); PBL (2011)

Noot: Ontwikkeling werkzame beroepsbevolking niet voor prognose.

Tabel 1.5

Ontwikkeling potentiële beroepsbevolking in hoog en laag scenario en volgens bevolkingsprognose in absolute aantallen en aandelen, 2020-2030-2040

	2020		2030		2040		Δ 2010-2040
	N	%	N	%	N	%	N
Laag scenario	10.800.000	65	10.200.000	62	9.500.000	60	-1.600.000
Hoog scenario	11.300.000	65	11.300.000	61	11.500.000	59	400.000
Prognose	11.100.000	64	10.700.000	60,2	10.400.000	58	-800.000

Bron: CBS (2010); PBL (2011)

beroepsbevolking) wordt bepaald door de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking, alsmede door conjuncturele (economische) en sociaal-culturele ontwikkelingen (emancipatie). De participatiegraad is het deel van de potentiële beroepsbevolking dat daadwerkelijk aan het arbeidsproces deelneemt.

- De ontwikkeling van de *driving forces* achter de potentiële en werkzame beroepsbevolking is lastig te voorspellen. Vooral voorspellingen over economische ontwikkelingen, die invloed hebben op de arbeidsvraag, arbeidsparticipatie en internationale migratie, zijn bijzonder lastig.

Nationale ontwikkelingen

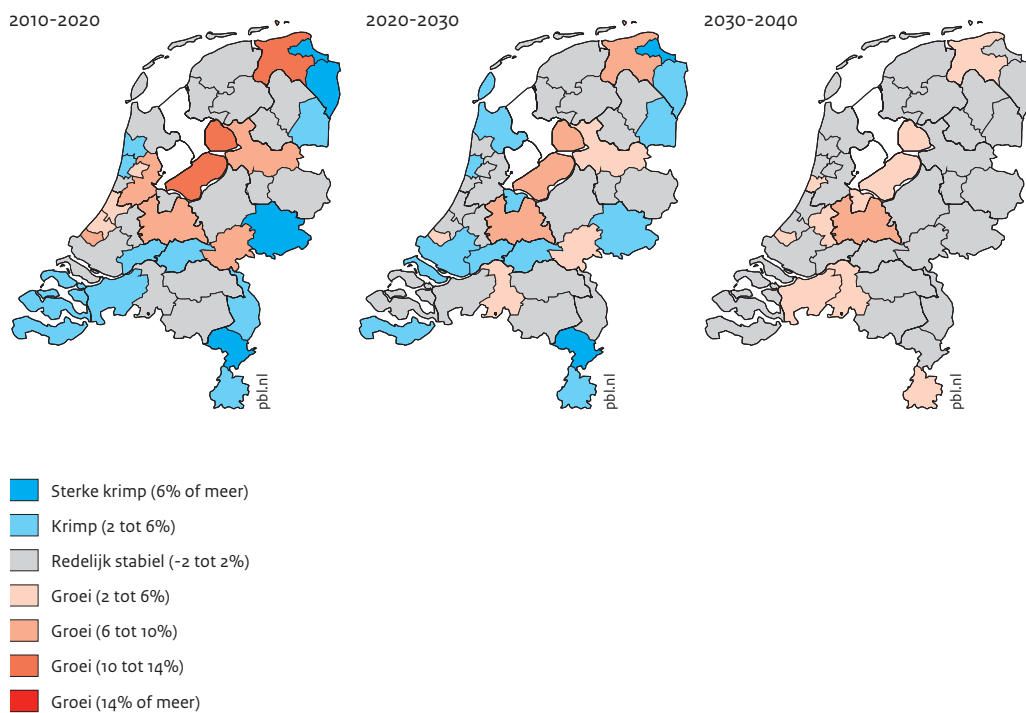
- In het hoge scenario wordt uitgegaan van een aanhoudende bevolkingsgroei, wat samenhangt met een toenemende immigratie en een relatief hoge vruchtbaarheid. In het hoge scenario groeit de

potentiële beroepsbevolking in omvang dan ook gestaag door (figuur 1.19). Hoewel hun aandeel daalt, telt Nederland in 2040 bijna 400.000 meer 15-65-jarigen (tabel 1.5). In het hoge scenario wordt voor de arbeidsparticipatie tevens een toename van 7 procent verondersteld. Per saldo neemt de omvang van de werkzame beroepsbevolking tussen 2010 en 2040 met ruim 11 procent toe.

- In het lage scenario is, als gevolg van de vergrijzing en de bevolkingskrimp vanaf 2020, sprake van een continue krimp van de potentiële beroepsbevolking (figuur 1.19). In 2040 telt Nederland circa 1,5 miljoen minder 15-65-jarigen dan in 2010 (tabel 1.5). Omdat in het lage scenario een constante arbeidsparticipatie wordt verondersteld, is de ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking gelijk aan de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking. In het lage

Figuur 1.20a

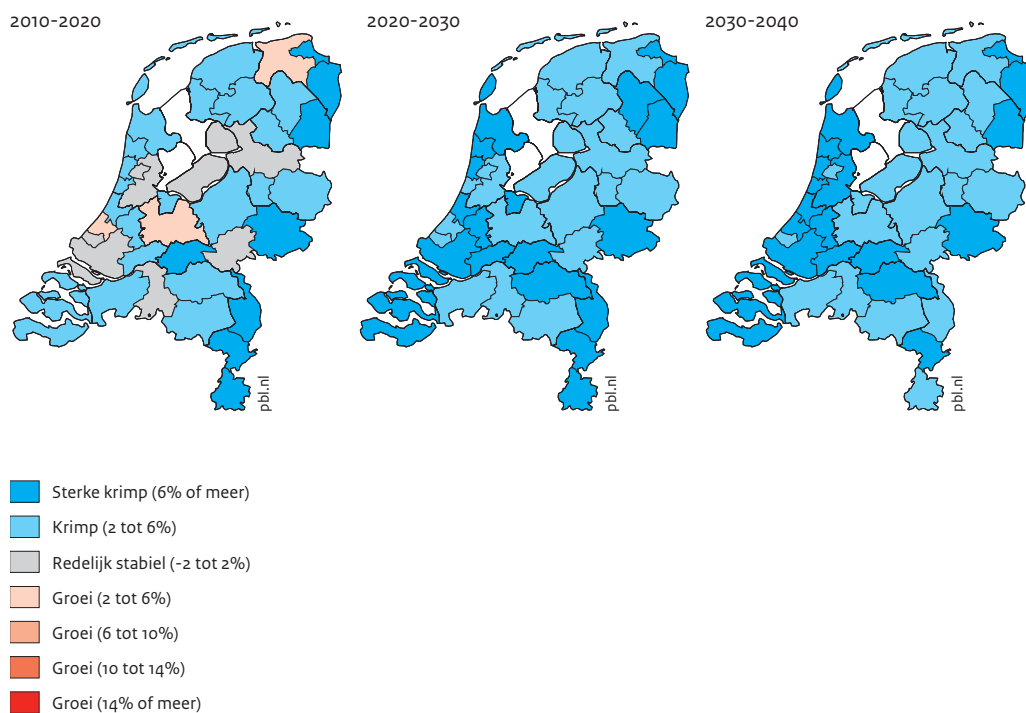
Ontwikkeling potentiële beroepsbevolking in hoog scenario per COROP-gebied

Bron: PBL (2011)

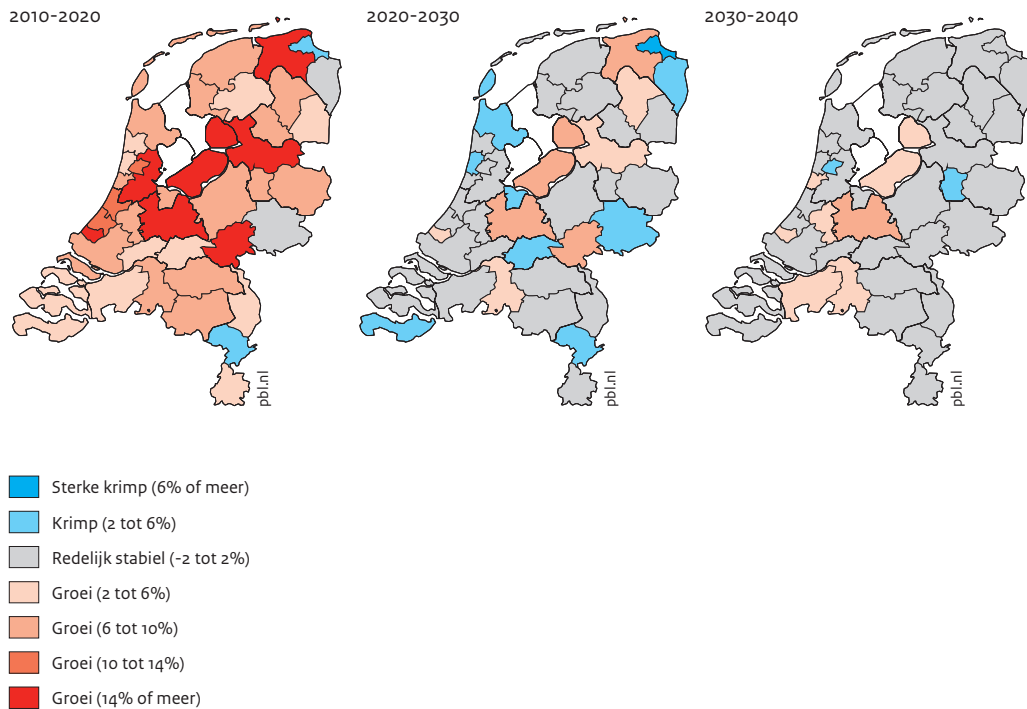
Figuur 1.20b

Ontwikkeling potentiële beroepsbevolking in laag scenario per COROP-gebied

Bron: PBL (2011)

Figuur 1.21a

Ontwikkeling werkzame beroepsbevolking in hoog scenario per COROP-gebied

Bron: PBL (2011)

scenario daalt de werkzame beroepsbevolking per saldo met circa 14 procent tussen 2010 en 2040.

- Volgens de nationale bevolkingsprognose van het CBS zet de groei van de potentiële beroepsbevolking in de toekomst niet door. Het aantal 15-65-jarigen gaat krimpen vanaf 2020 (figuur 1.19). In 2040 telt Nederland ten opzichte van 2010 naar verwachting ruim 700.000 minder 15-65-jarigen (tabel 1.5).
- Het hoge en lage scenario en de nationale bevolkingsprognose vertonen een vergelijkbare daling in het aandeel van de 15-65-jarigen (tabel 1.5).

Regionale ontwikkelingen

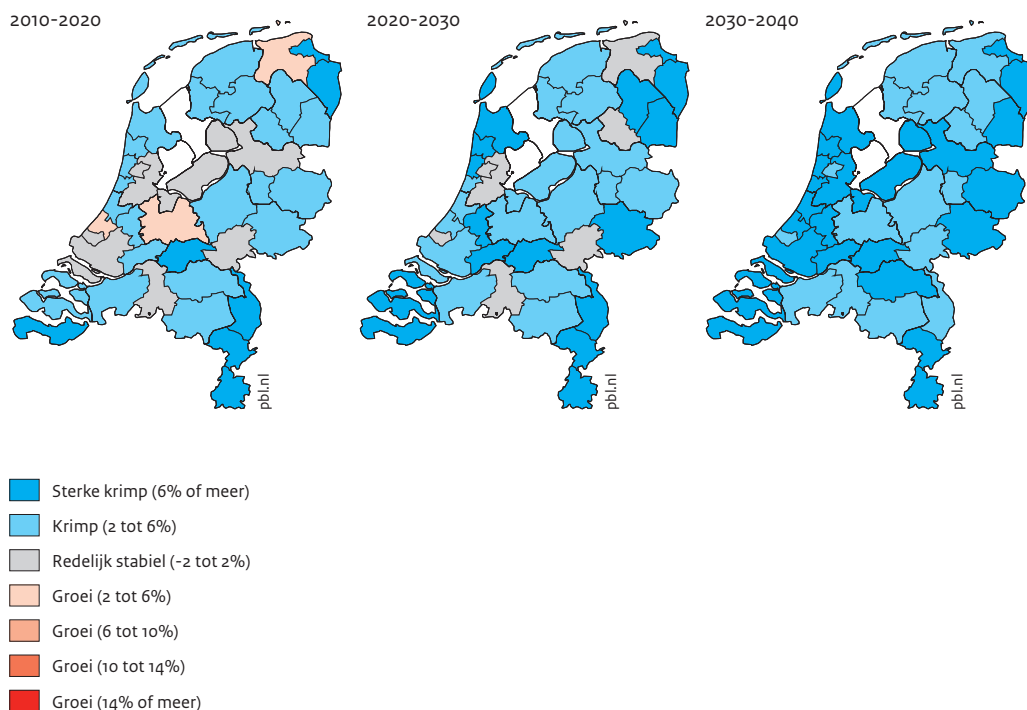
- In ruim de helft van de 40 COROP-gebieden is de potentiële beroepsbevolking inmiddels al gekrompen. De groei is geconcentreerd in de Randstad en aanliggende gebieden ten noorden, oosten en zuiden daarvan en in de regio's rond de gemeenten Groningen, Arnhem en Nijmegen. In de klassieke krimpregio's (Oost-Groningen, Delfzijl en omstreken, Zeeuws-Vlaanderen, het Gooi en Zuid-Limburg) gaat krimp van de bevolking samen met krimp van de potentiële beroepsbevolking.
- Op regionaal niveau werkt niet alleen buitenlandse migratie maar ook binnenlandse migratie als een katalysator op de regionale verschillen in de groei van

de potentiële beroepsbevolking. Zowel immigranten als jongeren uit de periferie en de intermediaire zone trekken naar de Randstad vanwege de aanwezigheid van (familie)netwerken (voor immigranten), opleidingsinstellingen en de concentratie van banen.

- In het hoge scenario concentreert de toename van het aantal mensen in de werkzame leeftijd zich in de komende tien jaar eerst in de Randstad, terwijl elders al krimp kan optreden (figuur 1.20a). De regio's die nu al met bevolkingskrimp kampen, worden ook geconfronteerd met een beduidende krimp van de potentiële beroepsbevolking. Tussen 2010 en 2040 blijft de potentiële beroepsbevolking groeien in de Randstad en stedelijke regio's als Overig Groningen, Midden-Noord-Brabant, en Arnhem-Nijmegen (figuur 1.22).
- De ontwikkeling van de (werkzame) beroepsbevolking hangt sterk samen met de ontwikkeling van de totale bevolking, omdat de twee scenario's beperkt verschillen in regionale arbeidsparticipatie. In het hoge scenario neemt de werkzame beroepsbevolking door de stijgende arbeidsparticipatie in het eerste tijdvak sterker toe in omvang dan de potentiële beroepsbevolking (figuur 1.21a).
- In het lage scenario beginnen de potentiële en werkzame beroepsbevolking al in het eerste tijdvak

Figuur 1.21b

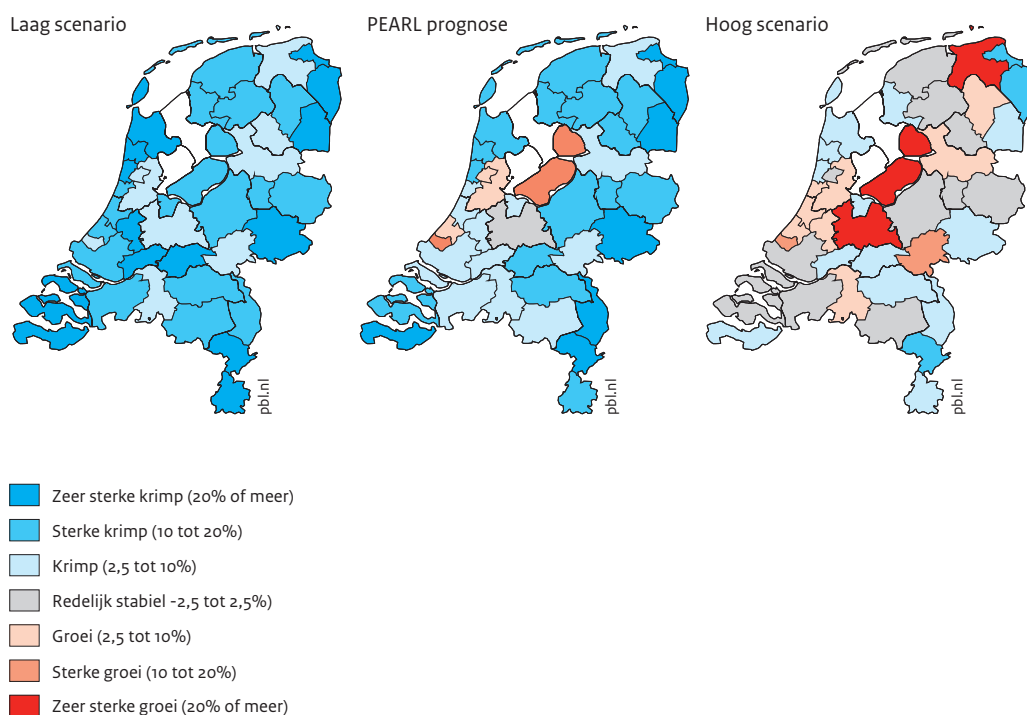
Ontwikkeling werkzame beroepsbevolking in laag scenario per COROP-gebied

Bron: PBL (2011)

Figuur 1.22

Ontwikkeling potentiële beroepsbevolking 2010-2040 per COROP-gebied

Bron: CBS/PBL (2011); PBL (2011)

vrijwel overal in omvang af te nemen. Na 2020 zet deze terugloop zich verder door. Ook de regio's die voorheen nog groeiden, kunnen die groei niet handhaven (figuur 1.20b en figuur 1.21b). In het lage scenario krimpt de potentiële beroepsbevolking tussen 2010 en 2040 in alle regio's (figuur 1.22).

- De mate van onzekerheid over de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking ligt in een groot deel van Nederland tussen de 10 en 20 procent, en is daarmee ongeveer even groot als de onzekerheid over de totale bevolking. De onzekerheid is het grootst in regio's met een grote potentiële groei. Door het verschil in arbeidsdeelname tussen het hoge en lage scenario, is de onzekerheid over de ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking groter (in veel regio's tussen de 20 en 30 procent).
- Volgens de regionale bevolkingsprognose gaat de potentiële beroepsbevolking de komende decennia in de meeste regio's krimpen (figuur 1.22). Er is alleen nog sprake van groei in de Agglomeratie 's-Gravenhage en Delft en Westland, Groot-Amsterdam en Flevoland. Voor de meeste regio's buiten de Randstad geldt een forse krimp van de potentiële beroepsbevolking. De perifere regio's worden het sterkst getroffen.

Vergrijzing

Het aantal ouderen en het aandeel ouderen in de bevolking nemen in de komende jaren toe. Dit zal overal het geval zijn, maar het minst in de stedelijke regio's.

- Evenals de landen om ons heen, is ook Nederland in toenemende mate aan het vergrijzen. Bedroeg in 1950 het aandeel 65-plussers een kleine 8 procent, vandaag de dag is dit zo'n 16 procent. Ook is er sprake van een zogenoemde dubbele vergrijzing, waarbij de alleroudsten terrein winnen binnen de groep ouderen (PBL 2013).
- De toenemende vergrijzing komt door het hoge aantal geboorten na de Tweede Wereldoorlog, in combinatie met de dalende vruchtbaarheid vanaf eind jaren zestig. De vergrijzing wordt versterkt door de stijging van de levensverwachting (Hilbers et al. 2011).
- Veranderingen in de bevolkingssamenstelling naar leeftijd zijn het gevolg van ontwikkelingen in geboorteaantallen (vruchtbaarheid), sterfte (levensverwachting) maar ook migratiecijfers. Deze componenten worden op hun beurt beïnvloed door onzekere sociaal-culturele en economische ontwikkelingen. Vanwege de conjunctuurgevoeligheid, bestaat vooral rondom migratie veel onzekerheid. Immigratie kan de vergrijzing drukken, omdat immigranten in het algemeen jonger zijn dan autochtonen (PBL 2013). Hoewel een onvermijdelijk gebeuren als sterfte beter te voorspellen is, bestaan er toch onzekerheden rondom de levensverwachting.

Recent nam de levensverwachting onverwacht versneld toe, resulterend in een aanpassing van de bevolkingsprognose (Van Duin & Garssen 2011).

- Ook op huishoudensniveau is sprake van vergrijzing. Dit is vooral van belang voor de woningmarkt, omdat 'oudere huishoudens' (huishoudens met een referentiepersoon van 65 jaar of ouder) minder vaak verhuizen en andere woonvoorkeuren hebben dan jongere huishoudens.

Nationale ontwikkelingen

- In het hoge scenario geldt een minder sterke vergrijzing dan in het lage scenario (figuur 1.23, tabel 1.6). Dit komt omdat in het hoge scenario tegenover de hogere levensverwachting een hogere vruchtbaarheid en een sterkere immigratie staan.
- De bevolkingsprognose gaat uit van een nog sterkere vergrijzing (figuur 1.23). In 2040 telt Nederland naar verwachting 4,6 miljoen 65-plussers; de vergrijzing is op dat moment op haar hoogtepunt. Er wordt ook een dubbele vergrijzing voorzien (tabel 1.6).
- De prognose gaat uit van een sterkere vergrijzing dan past binnen het speelveld van de scenario's. Dit komt doordat de meest recente prognose uitgaat van een hogere levensverwachting dan de scenario's (Van Duin & Garssen 2011; Hilbers & Snellen 2010). Bij de ruimtelijke verbijzondering van de vergrijzing wordt daarom alleen gebruikgemaakt van de meest recente bevolkingsprognose.

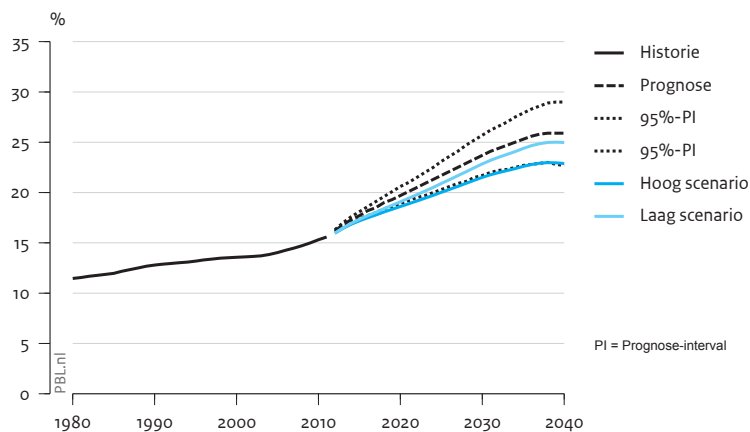
Regionale ontwikkelingen

- Hoewel er grote regionale verschillen zijn in de mate van vergrijzing, geldt dat de vergrijzing reeds in alle COROP-gebieden zichtbaar is (De Jong & Van Duin 2010).
- De vergrijzing zet in alle COROP-gebieden door (figuur 1.24, 1.25 en 1.26). De periferie krijgt het snelst met een stevige vergrijzing te maken. Daarna waaiert de vergrijzing uit over de meer centraal gelegen regio's. De Randstedelijke regio's vergrijzen het minst, omdat deze regio's veel immigranten en jongeren uit andere delen van het land blijven aantrekken.

Gemeentelijke ontwikkelingen

- Op dit moment zijn welvarende gemeenten, zoals Wassenaar, Bergen, Laren en Bloemendaal, en gemeenten in de perifere delen van Nederland sterk vergrijsd. Een aantal sterk christelijke gemeenten (de zogenoemde Biblebelt van Zeeland via het rivierengebied en de Veluwe naar Noord-Overijssel) en gemeenten met veel nieuwbouwwoningen, zoals Almere en Houten, zijn door de hoge geboorteaantallen minder vergrijsd (De Jong & Van Duin 2010).

Figuur 1.23
Aandeel 65+ers (historie, prognose en scenario's), 1980-2040

Bron: CBS (2010); PBL (2011)

Noot: PI = Prognose-interval.

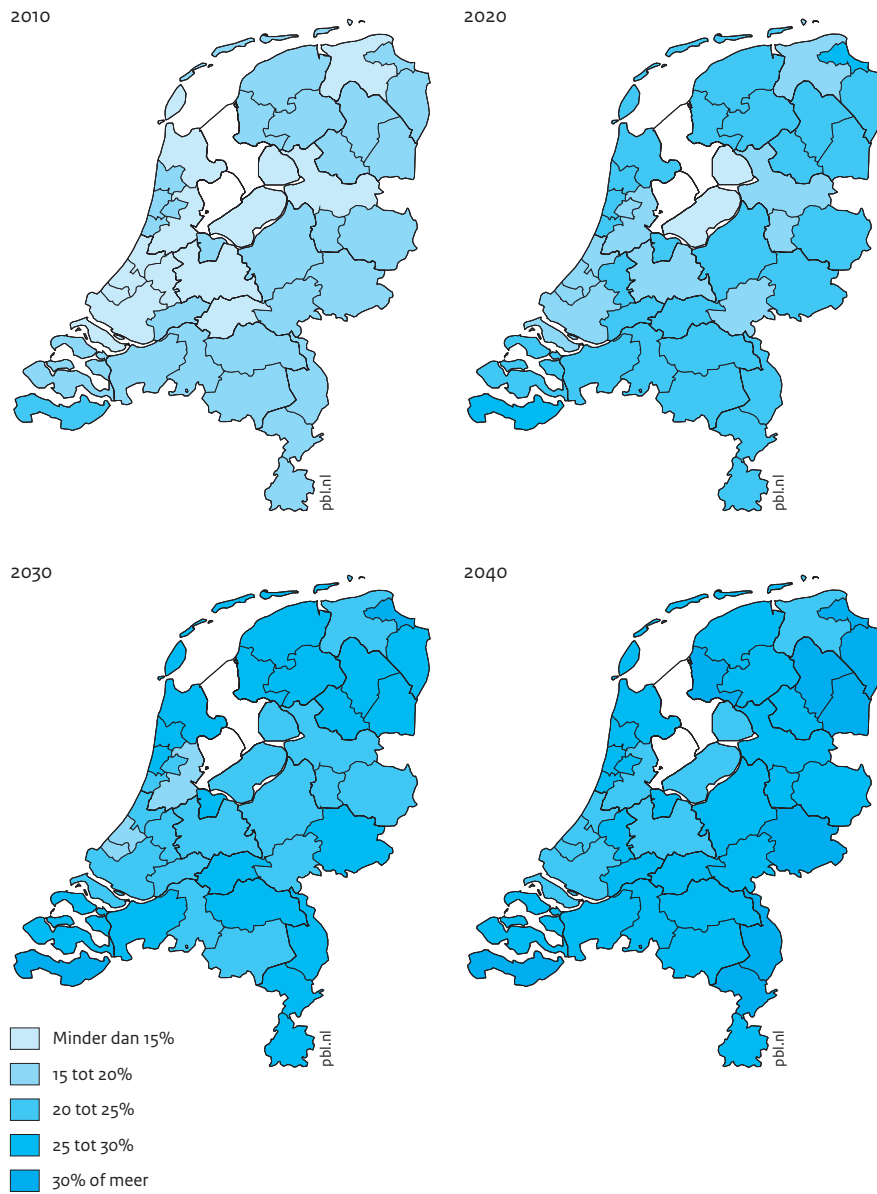
Tabel 1.6
Ontwikkeling (dubbele) vergrijzing in laag en hoog scenario en volgens bevolkingsprognose, aandeel en absolute toename tussen 2010 en 2040

		Hoog	Laag	Prognose	95% PI	95% PI
65-plussers	2010	15				
	2040	23	25	26	27	25
	Δ 2010-2040		1.900.000	1.500.000	2.100.000	2.700.000
75-plussers	2010	7				
	2040	12	12	14	15	12
	Δ 2010-2040		1.200.000	900.000	1.400.000	1.900.000
85-plussers	2010	2				
	2040	3	3	5	6	3
	Δ 2010-2040		400.000	200.000	500.000	900.000

Bron: CBS (2010); PBL (2011)

- Volgens de regionale bevolkingsprognose krijgen alle gemeenten de komende jaren te maken met een sterke vergrijzing (figuur 1.27). Dit geldt ook voor nieuwbouwgemeenten. Gemeenten die naar verwachting het sterkst vergrijzen, zijn vooral te vinden in de krimpregio's. Biblebelt-gemeenten, grote steden en studentensteden zijn ook in 2040 relatief 'groene' gemeenten.

Figuur 1.24
Aandeel 65-plussers per COROP-gebied

Figuur 1.25

Aandeel 75-plussers per COROP-gebied

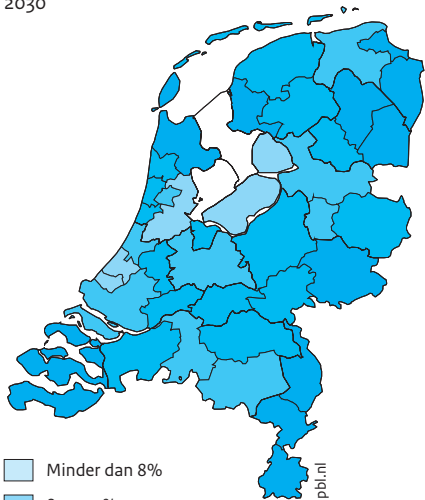
2010

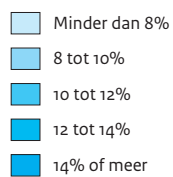
2020

2030

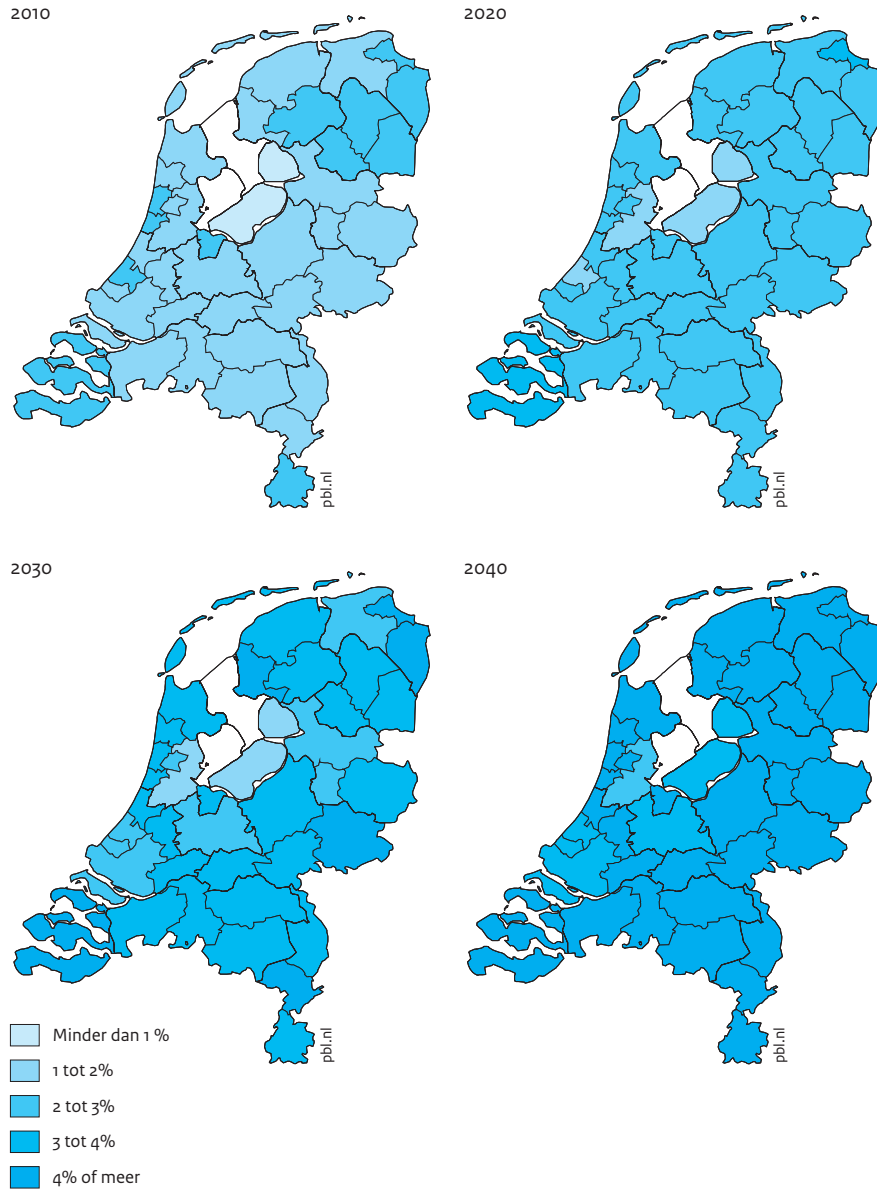

2040

Bron: CBS/PBL (2011)

Figuur 1.26
Aandeel 85-plussers per COROP-gebied

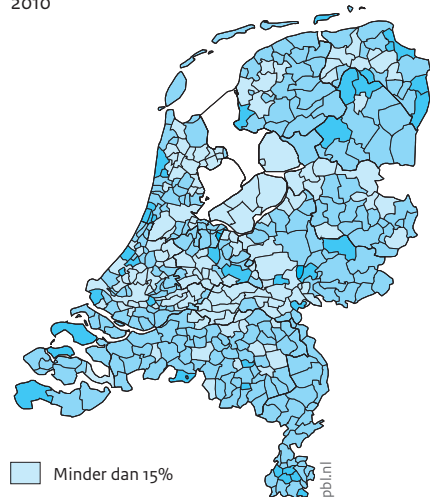

Bron: CBS/PBL (2011)

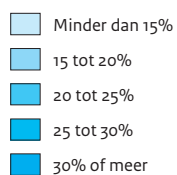
Figuur 1.27

Aandeel 65-plussers per gemeente

2010

2040

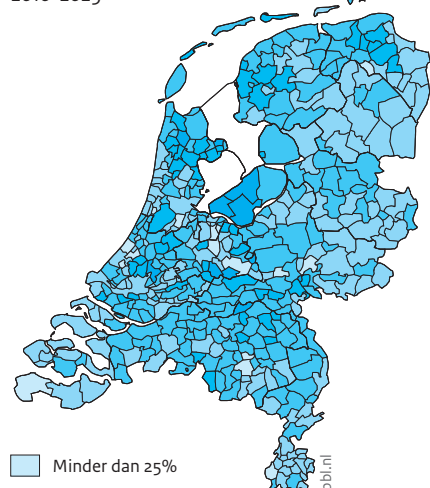

Bron: CBS/PBL (2011)

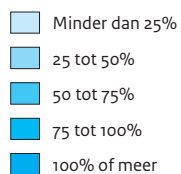
Figuur 1.28

Ontwikkeling aantal huishoudens 65 jaar of ouder per gemeente

2010-2025

2025-2040

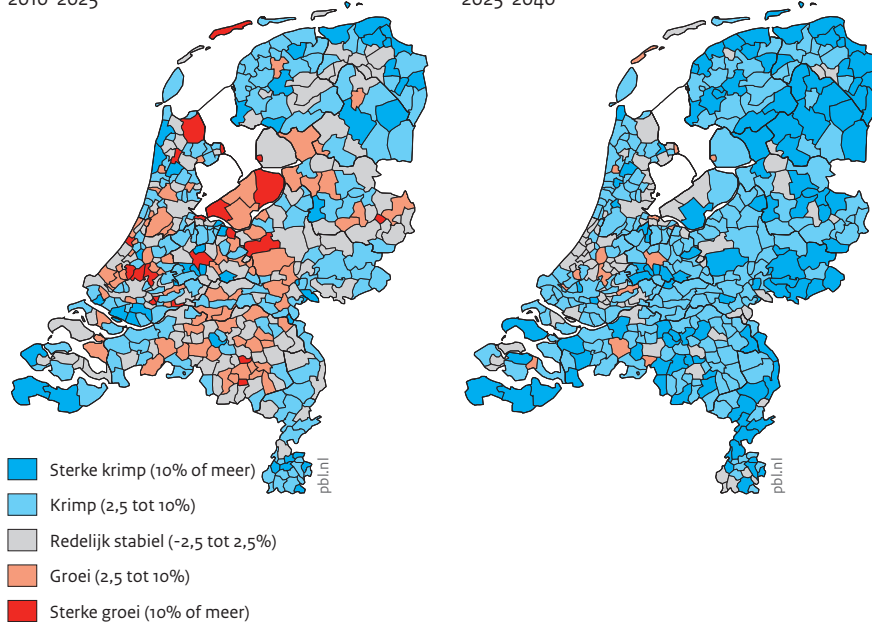
Bron: CBS/PBL (2011)

Figuur 1.29

Ontwikkeling aantal huishoudens jonger dan 65 jaar per gemeente

2010-2025

2025-2040

Bron: CBS/PBL (2011)

Huishoudens naar leeftijd

Ook bij huishoudens treedt vergrijzing op: het aantal/aandeel oudere huishoudens (65+) stijgt en het aantal jongere huishoudens daalt.

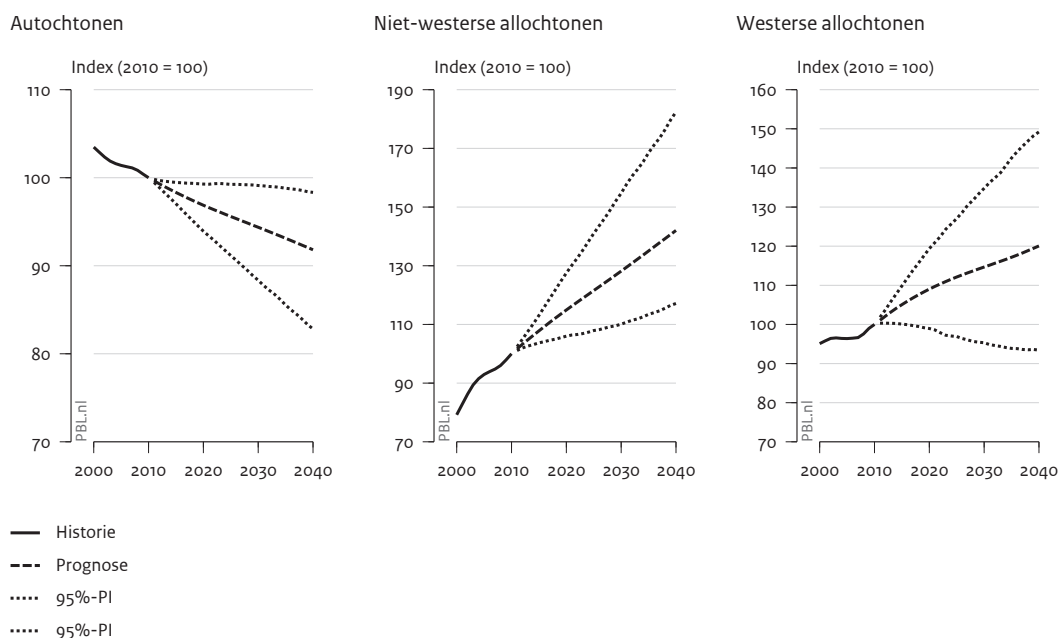
- Het aantal huishoudens met een referentiepersoon van 65 jaar en ouder neemt volgens de prognose toe van 1,7 miljoen in 2011 naar 3,1 miljoen in 2040. Hierdoor komt de volledige huishoudensgroei (en méér dan dat) terecht bij de 65+-huishoudens.
- Het aantal huishoudens met een referentiepersoon van jonger dan 65 jaar blijft volgens de prognose tot 2020 ongeveer stabiel en gaat daarna gestaag dalen (in de periode 2020-2030 met 150.000 en in de periode 2030-2040 met 190.000).
- Het aantal jongere huishoudens met één volwassene groeit volgens de prognose nog door tot 2030 (met ruim 150.000), om daarna te gaan dalen. Het aantal jongere huishoudens met twee volwassenen neemt gestaag af: van 3,4 miljoen in 2011 naar 3,2 miljoen in 2020, 3,0 miljoen in 2030 en 2,9 miljoen in 2040.
- Het aantal oudere huishoudens neemt overal toe (figuur 1.28). Het aantal jongere huishoudens groeit tot 2025 vooral in een aantal steden in de Randstad en Noord-Brabant en in een aantal gemeenten met een jonge leeftijdsopbouw in Flevoland, de Veluwe en elders. Na 2025 neemt het aantal jongere huishoudens vrijwel overal af (figuur 1.29).

1.4 Ontwikkeling naar herkomstgroepen

Het aandeel allochtonen (zowel westerse als niet-westerse) neemt toe, maar de onzekerheden zijn groot. Niet-westerse allochtonen spreiden zich naar verwachting meer over het land, al blijft de concentratie in de grote steden het hoogst.

- In de afgelopen decennia is de samenstelling naar herkomst van de Nederlandse bevolking steeds meer divers geworden (zie ook figuur 1.30). Tussen 2000 en 2010 is het aantal niet-westerse allochtonen met circa 450.000 toegenomen, en het aantal westerse allochtonen met bijna 135.000.
- Twee componenten zijn in het bijzonder van belang voor de ontwikkeling van niet-westerse en westerse allochtonen in de bevolking: het toekomstige verloop van de immigratie en het vruchtbaarheidsniveau van allochtone vrouwen in vergelijking met autochtone vrouwen (Sanderse et al. 2010).
- Deze componenten bepalen ook de onzekerheid van de ontwikkeling. Vooral rondom immigratie bestaat veel onzekerheid vanwege de conjunctuurgevoeligheid (Stoeldraijer & Garssen 2011).

Figuur 1.30
westerse allochtonen (historie en prognose), 2000-2040

PI = Prognose-interval

Bron: CBS (2010)

Nationale ontwikkelingen

- Onder allochtonen verstaan we hier (de definitie van het CBS volgende) personen van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen personen die zelf in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (de tweede generatie). Ook wordt onderscheid gemaakt tussen westerse allochtonen (met als herkomst één van de landen van Europa excl. Turkije, Noord-Amerika, Oceanië, Indonesië of Japan) en niet-westerse allochtonen (overige herkomstgroeperingen).
- Volgens de nationale bevolkingsprognose telt Nederland in 2040 circa 2,8 miljoen niet-westerse allochtonen, een kleine miljoen meer dan in 2010. Het aandeel niet-westerse allochtonen groeit sterk, van circa 11 naar 20 procent (figuur 1.30, tabel 1.7).
- De toename van het aantal westerse allochtonen is, zowel absoluut als relatief, iets minder sterk. In 2040 telt Nederland naar verwachting 1,9 miljoen westerse allochtonen, waarmee hun aandeel in de bevolking circa 11 procent bedraagt, tegenover 9 procent in 2010 (tabel 1.7).
- Hoewel het aandeel autochtonen in de bevolking in de hele periode tot 2040 afneemt, daalt hun absolute aantal voorlopig nog niet. Tot medio jaren twintig is

naar verwachting nog sprake van een zeer geringe groei van het aantal autochtonen, maar daarna zet een daling in die in de jaren dertig versnelt (tabel 1.7; Stoeldraijer & Garssen 2011). In 2040 is circa 73 procent van de bevolking autochtoon, tegen een kleine 80 procent in 2010.

- Doordat de migratiecijfers een relatief grote mate van onzekerheid kennen, zijn de onzekerheidsmarges voor de allochtone herkomstgroepen naar verhouding breder dan die voor de totale bevolking (Stoeldraijer & Garssen 2011). Rekening houdend met de onzekerheden, ligt het aantal niet-westerse allochtonen in 2040 tussen de 2,1 en de 4 miljoen. Ter illustratie: de omvang van de autochtone bevolking ligt in dat jaar tussen de 12,5 en de 13,1 miljoen.
- Binnen het hoge en lage scenario zijn in totaal vier scenario's opgesteld van de toekomst van multi-etnisch Nederland (*Global Economy*: LAT-scenario en Expat-scenario; *Regional Communities*: Appèl-scenario en Regie-scenario; zie Groenewold & De Beer 2011). Voor het lage scenario is een relatief streng migratie- en inburgeringsbeleid verondersteld. Voor het hoge scenario is een liberaal migratie- en inburgeringsbeleid verondersteld. In het (laagste) Appèl-scenario neemt het aantal niet-westerse allochtonen nog wel toe, maar hun aandeel in de bevolking neemt slechts heel gering

Tabel 1.7

Ontwikkeling herkomstgroepen in absolute aantallen en aandelen in de totale bevolking, 2010-2040

		Absolute aantallen			Aandelen in de bevolking		
		Prognose	95% PI ondergrens	95% PI bovengrens	Prognose	95% PI ondergrens	95% PI bovengrens
Autochtonen	2020	13.300.000	13.200.000	13.300.000	77	79	75
	2030	13.300.000	13.000.000	13.300.000	75	79	70
	2040	13.100.000	12.500.000	13.100.000	73	78	66
	Δ 2010-2040	-200.000	-700.000	-100.000			
Niet-westerse allochtonen	2020	2.200.000	2.000.000	2.500.000	13	12	14
	2030	2.500.000	2.000.000	3.300.000	14	12	17
	2040	2.800.000	2.100.000	4.100.000	16	13	21
	Δ 2010-2040	1.000.000	200.000	2.200.000			
Westerse allochtonen	2020	1.700.000	1.500.000	1.900.000	10	9	11
	2030	1.800.000	1.400.000	2.300.000	10	9	12
	2040	1.900.000	1.400.000	2.700.000	11	9	14
	Δ 2010-2040	400.000	-100.000	1.200.000			

Bron: CBS (2010)

toe, tot 13 procent in 2040. In het (hoogste) LAT-scenario verdubbelt het aantal niet-westerse allochtonen bijna tussen 2010 en 2040. In 2040 is circa 21 procent van de Nederlanders van niet-westerse allochtone afkomst. In het LAT-scenario is in 2040 bijna één op de drie inwoners van allochtone afkomst (Groenewold & De Beer 2011).

Regionale ontwikkelingen

- Vooral in de Randstedelijke regio's is een aanzienlijk deel van de bevolking van niet-westerse allochtone afkomst (figuur 1.31a). In zowel Groot-Amsterdam als de Agglomeratie 's-Gravenhage bedraagt het aandeel niet-westerse allochtonen 26 procent; ruim twee keer zo hoog als het landelijk gemiddelde.
- Volgens de regionale prognose verspreiden de niet-westerse allochtonen zich in de komende decennia ruimtelijk meer over Nederland, maar blijft het patroon van een hoge concentratie in de Randstad en een lage concentratie in de periferie bestaan (figuur 1.31a).
- Westerse allochtonen zijn zowel goed vertegenwoordigd in de Randstedelijke regio's als in de grensgebieden van Nederland, wat mogelijk te maken heeft met zogenoemde grensmigratie (figuur 1.31b).
- Volgens de regionale prognose waaiert de concentratie van westerse allochtonen uit rondom die regio's waar al relatief veel westerse allochtonen wonen (figuur 1.31b). Vooral in de Randstad is dit het geval.

Gemeentelijke ontwikkelingen

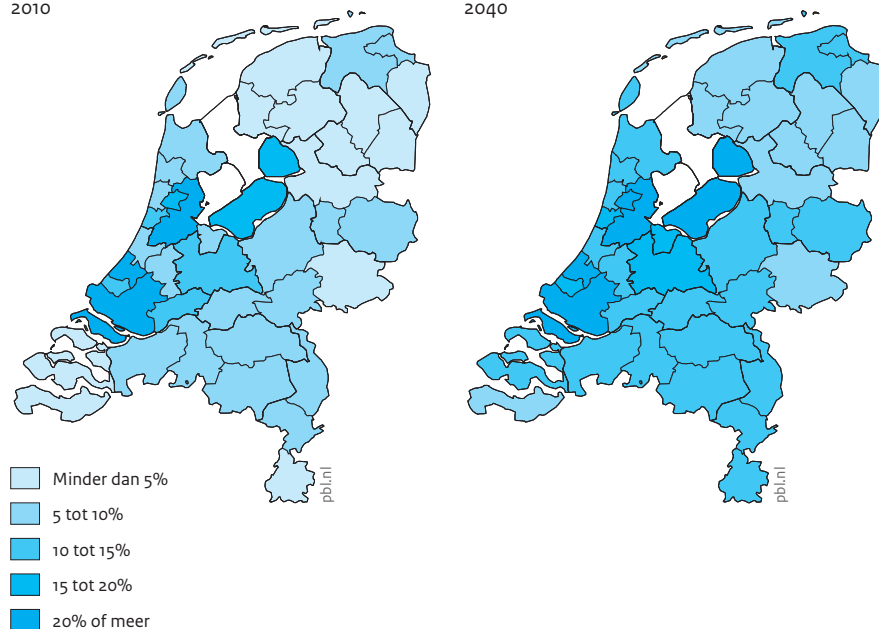
- Momenteel kennen de grote steden de sterkste concentraties van niet-westerse allochtonen. In 2010 telde Amsterdam het grootste aantal niet-westerse allochtonen: ruim 268.000. In relatieve zin steekt Rotterdam met een aandeel van bijna 37 procent niet-westerse allochtonen met kop en schouders boven de rest uit. Ook Almere telt inmiddels veel niet-westerse allochtonen als gevolg van de toenemende suburbanisatie van deze groep vanuit Amsterdam (figuur 1.32a, De Groot 2004).
- In de regionale bevolkingsprognose is de trend van suburbanisatie onder niet-westerse allochtonen doorgetrokken. Niet alleen rond de vier grote gemeenten ontstaan zones met hoge percentages niet-westerse allochtonen, ook rondom Arnhem, Tilburg en Groningen is sprake van een sterke overloop naar de randgemeenten (figuur 1.32a).
- Westerse allochtonen zijn, als gevolg van het gemeentelijk beleid en de economische positionering, goed vertegenwoordigd in de vier grote steden, alsook in grensgemeenten als Vaals en Sluis (figuur 1.32b).
- Hoewel op nationaal niveau het aandeel westerse allochtonen tot 2040 nauwelijks toeneemt, is het kaartbeeld in 2040 nogal veranderd (figuur 1.32b). Het zwaartepunt blijft liggen in en rondom de vier grote gemeenten en de grensgemeenten, maar de concentratie westerse allochtonen zal veel meer uitwaaiert over de rest van het land.

Figuur 1.31a

Aandeel niet-Westerse allochtonen per COROP-gebied

2010

2040

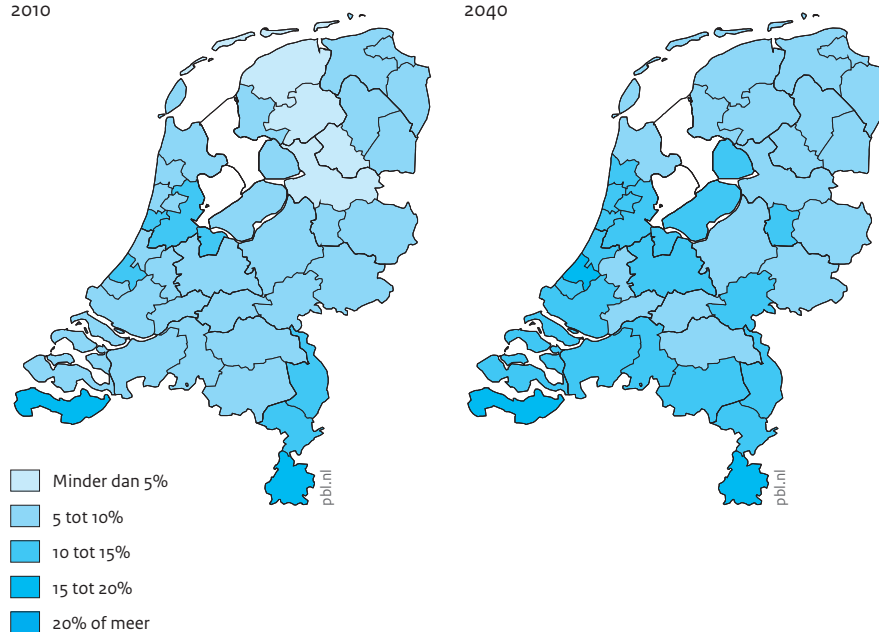
Bron: CBS/PBL (2011)

Figuur 1.31b

Aandeel Westerse allochtonen per COROP-gebied

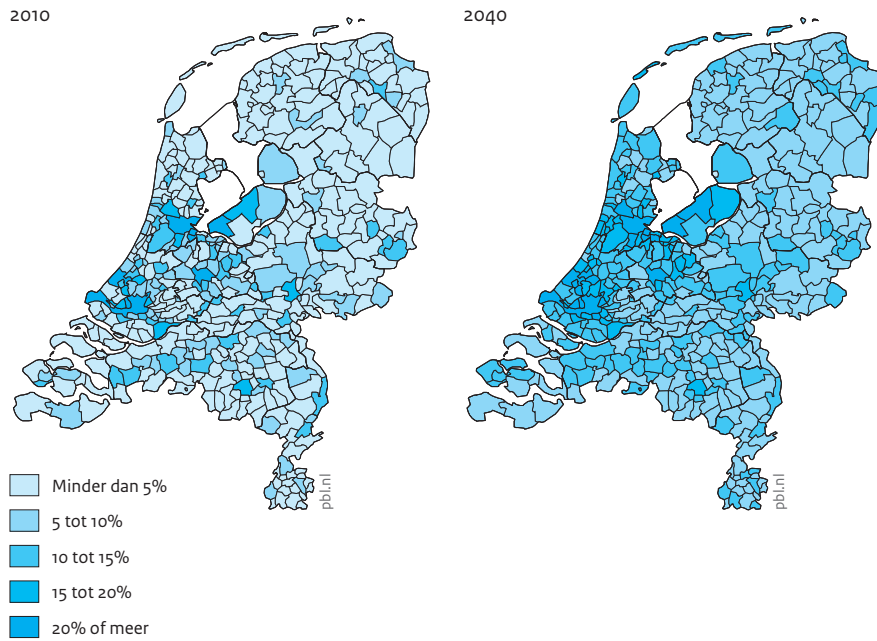
2010

2040

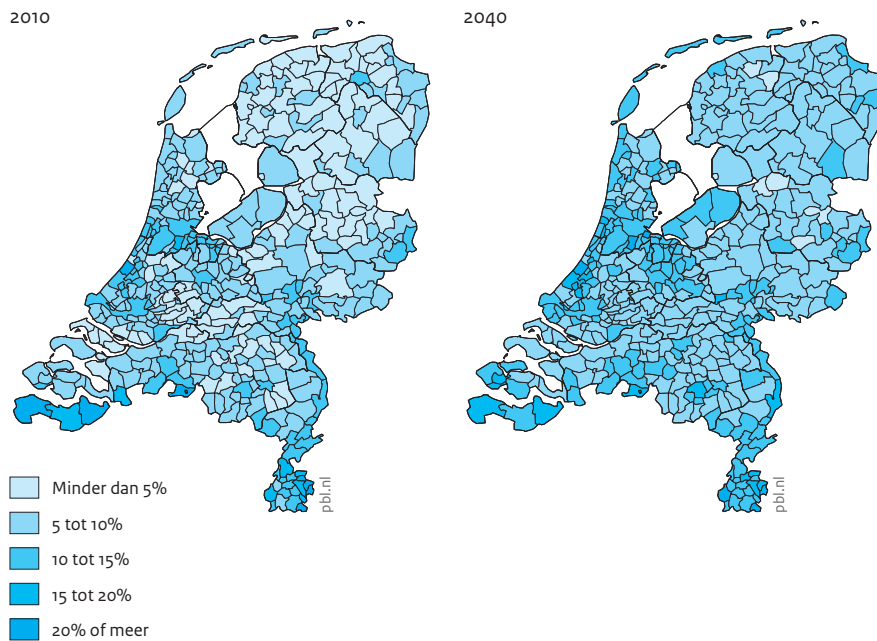
Bron: CBS/PBL (2011)

Figuur 1.32a
Aandeel niet-Westerse allochtonen per gemeente

Bron: CBS/PBL (2011)

Figuur 1.32b
Aandeel Westerse allochtonen per gemeente

Bron: CBS/PBL (2011)

Ruimtelijke gevolgen van demografische ontwikkelingen

In dit hoofdstuk gaan we in op de tweede onderzoeksvraag van het project: *Welke effecten kunnen voorziene ontwikkelingen hebben op het ruimtegebruik in de betreffende regio's en gebiedstypen? Welke ontwikkelingen dan wel onzekerheden daarin zijn het meest bepalend voor het ruimtegebruik?*

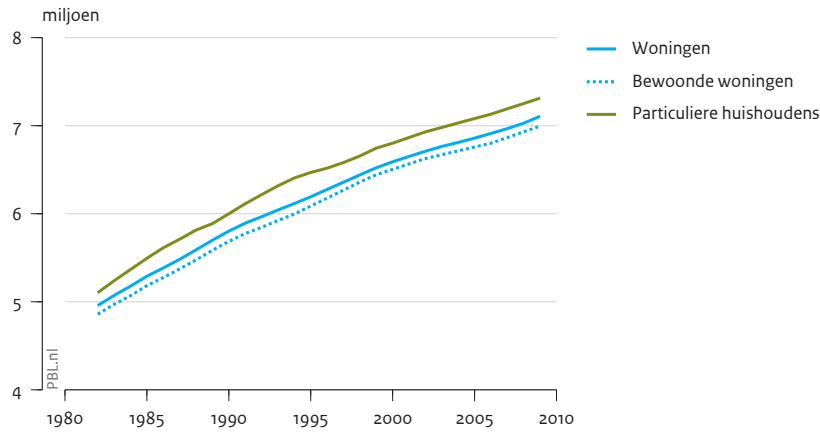
Voor het formuleren van een antwoord op deze vraag hebben we allereerst voor elk van de genoemde demografische ontwikkelingen geïnventariseerd welke mogelijke ruimtelijke gevolgen daaraan kunnen worden gekoppeld. Daartoe hebben we geput uit PBL-rapporten, rapporten van verwante instituten en overige relevante publicaties. De gevonden ruimtelijke gevolgen zijn vervolgens gecategoriseerd naar domein: woningmarkt, werken/bedrijvigheid, voorzieningen inclusief zorg en recreatie, en mobiliteit.

In dit hoofdstuk houden we deze domeinen aan als basis voor de rapportage. We geven per domein eerst een korte inleiding en schetsen daarin de algemene ontwikkeling. Daarna werken we puntsgewijs de ruimtelijke gevolgen specifiek uit. Het geheel is beknopt samengevat in tabel 1 in de Bevindingen.

2.1 Wonen en woningmarkt

- Voor de behoefte aan woningen is niet zozeer de bevolkingsomvang, als wel het aantal huishoudens van belang, aangezien de verhouding tussen huishoudens en woningen bijna een-op-een is. Er is daarmee een directe relatie tussen demografische ontwikkelingen en (de vraag naar) woningen. Tussen 2010 en 2040 komen er naar verwachting nog bijna 1 miljoen huishoudens bij; dit betekent een uitbreidingsbehoefte van rond de 1 miljoen woningen.
- Huishoudenskrimping in krimpgebieden kan voordelig zijn voor woningzoekenden en outsiders op de koopwoningmarkt (starters en huurders). Huishoudenskrimping is nadelig voor aanbieders van woningen (zoals corporaties en particuliere verkopers), omdat het moeilijker wordt de woning te verkopen dan wel opnieuw te verhuren.
- Vergrijzing resulteert in een toenemende vraag naar voor ouderen geschikte woningen; een toename van het aantal eenpersoonshuishoudens (huishoudensverdunning) resulteert in een toenemende vraag naar huurwoningen en appartementen.
- Op middellange termijn leidt vergrijzing tot een afnemende verhuismobiliteit, een toenemende stagnatie op de woningmarkt en verminderde mogelijkheden voor gezinnen en andere huishoudens. Op lange termijn leidt vergrijzing tot een toenemend woningaanbod, wat kan leiden tot een (verdere) ontspanning op de woningmarkt.
- Het hebben van een koopwoning komt onder autochtonen veel vaker voor dan onder allochtonen. Toch hoeft de voorziene toename van het aantal niet-westerse allochtonen niet te resulteren in een toenemende vraag naar huurwoningen. Wat betreft de

Figuur 2.1
Aantallen woningen en huishoudens, 1982-2009

Bron: CBS

woonwensen zijn de verschillen tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen namelijk betrekkelijk klein.

Voor de behoefte aan woningen is niet zozeer de bevolkingsomvang, als wel het aantal huishoudens van belang. De verhouding tussen huishoudens en woningen is bijna een-op-een: een toenemend aantal huishoudens leidt tot een bijna even grote uitbreidingsbehoefte aan woningen. De ontwikkeling van het aantal woningen gaat dan ook grofweg gelijk op met die van het aantal huishoudens (figuur 2.1). De woningvoorraad in Nederland is tussen 1982 en 2009 toegenomen van 5 miljoen woningen naar 7,1 miljoen woningen, terwijl het aantal huishoudens is toegenomen van 5,1 miljoen naar 7,3 miljoen. Een belangrijke trend in de woningmarkt is daarbij de veranderde verhouding huur-koopwoningen in de totale voorraad: van 40 procent koopwoningen in 1980 naar 58 procent in 2010. Het aantal *bewoonde* woningen ligt rond 110.000 lager dan het aantal woningen en er zijn rond 300.000 meer huishoudens dan bewoonde woningen. Dit verschil komt enerzijds doordat mensen in andere woonvormen kunnen wonen (die niet tot de woningvoorraad worden gerekend, zoals studentenunits en woonboten) en anderzijds doordat meerdere huishoudens in één woning kunnen wonen (dit komt vaak voor in de grote steden doordat arbeidsmigranten of studenten gezamenlijk in een pand wonen).

Wanneer de huishoudenstoename sterker is dan de groei van de woningvoorraad kan dit leiden tot schaarste en stijgende huizenprijzen. Een krimpend aantal huishoudens leidt in eerste instantie tot leegstand van woningen (tenzij huishoudens van 'niet-woningen' verhuizen naar woningen en meerdere huishoudens uit één woning elk een eigen woning gaan bewonen). In

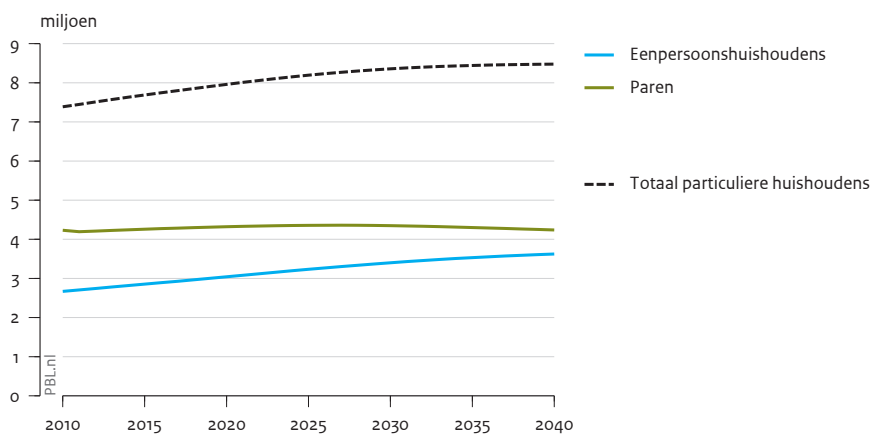
tweede instantie kan krimp van het aantal huishoudens resulteren in een neerwaartse druk op de huizenprijzen (zie ook hoofdstuk 3, de paragraaf over krimpgedebieden).

Het aantal huishoudens neemt volgens de huishoudensprognose van het CBS tussen 2010 en 2030 nog fors toe, met bijna 1 miljoen extra huishoudens. Dit betekent dat vanuit de demografie een bouwopgave bestaat van ongeveer 1 miljoen woningen (de uitbreidingsbehoefte). Naar verwachting gaat het bij de toename van het aantal huishoudens vrijwel volledig om een toename van het aantal eenpersoonshuishoudens, aangezien het aantal paren in de komende twee decennia vrijwel stabiel is (figuur 2.2). Er kunnen drie groepen eenpersoonshuishoudens worden onderscheiden: jongeren die vanuit het ouderlijk huis alleen gaan wonen, paren die uit elkaar gaan en daarna alleen gaan wonen, en oudere paren waarvan een partner komt te overlijden. De toename van het aantal eenpersoonshuishoudens moet vooral op het conto van de vergrijzing worden geschreven.

Na 2030 is het aantal huishoudens vrij stabiel, op een niveau van rond 8,4 miljoen huishoudens. In deze periode gaat het aantal paren licht dalen, terwijl het aantal eenpersoonshuishoudens licht blijft stijgen (zie ook figuur 2.2).

Hoewel voor de woningmarkt op de langere termijn de sociaal-demografische ontwikkelingen naar verwachting meer doorslaggevend zijn dan de economische ontwikkelingen, geldt voor de korte termijn (tot rond 2020) dat de effecten van de economische crisis ook een grote rol spelen. Als gevolg van die crisis is de nieuwbouwproductie sterk teruggelopen. In 2009

Figuur 2.2
Aantallen huishoudens naar huishoudenstype (prognose), 2010-2040

Bron: CBS

kwamen nog ruim 80.000 woningen gereed, tegen circa 55.000 in 2010 en 2011. Veel nieuwbouwprojecten liggen momenteel stil of zijn gecancelled. Hierdoor dreigt de komende jaren een slechte aansluiting tussen vraag en aanbod te ontstaan, aangezien er de komende jaren ongeveer 60.000 huishoudens per jaar bijkomen, terwijl er mogelijk veel minder woningen worden gebouwd. De stagnatie in de bouw kan in combinatie met de voorziene huishoudenstoename leiden tot een oplopend woningtekort (van 150.000 naar 300.000 blijktens ABF Research), hetgeen op zijn beurt kan leiden tot een grote druk op de woningmarkt, met name in de huursector. Vooral nog is er echter sprake van een neerwaartse druk op de huizenprijzen. Sinds 2008 zijn de huizenprijzen dalende en de verwachting is dat de daling ook in 2013 doorzet (Van der Cruisen & Van Rooij 2012). Door de gedaalde huizenprijzen heeft één op de vijf woningeigenaren een restschuld als hij zijn huis nu moet verkopen (Conijn 2012). Dit leidt tot inertie op de woningmarkt, omdat veel potentiële verkopers hun verlies (nog) niet willen nemen en wachten op betere tijden, terwijl veel potentiële kopers huiverig zijn om nu te kopen aangezien de prijzen mogelijk nog verder dalen. Hierdoor komt de doorstroming tussen huur en koop niet op gang en zit de woningmarkt op slot. Doordat mensen geen vertrouwen hebben in de koopsector en de banken hun normen hebben bijgesteld, richt de vraag zich momenteel op de huursector (Harms 2012). Daarnaast richt de vraag zich op de goedkope koopsector. De middeldure en dure koopwoningen zijn weinig in trek, terwijl de bouw vooral op dit type woningen was georiënteerd.

Gedrag van demografische groepen op de woningmarkt

- Voor de behoefte aan bepaalde categorieën woningen – eigendomssituatie (huur- of koopwoning), type woning (een- of meergezinswoning) – is vooral het type huishoudens in combinatie met de levensfase van belang.
- Gezinnen zijn vooral geïnteresseerd in eengezinswoningen en hebben een voorkeur voor koopwoningen; dit geldt in het bijzonder voor paren met kinderen, maar ook voor jonge paren die anticiperen op de komst van kinderen. Zij bevinden zich in een vrij stabiele levensfase en verhuizen in geringe mate zodra ze de eengezinswoning en/of koopwoning hebben bemachtigd. Paren wier kinderen niet meer thuis wonen, zijn vaak op de top van hun wooncarrière; in de afgelopen decennia is binnen deze categorie het aandeel eigenaren-bewoners gestegen. Zij verhuizen meestal pas als daar een dringende reden voor is, zoals gezondheidsredenen.
- De behoefte aan bepaalde categorieën woningen verschilt tussen de drie groepen eenpersoonshoudens. Jonge alleenstaanden zijn meestal kinderen die het ouderlijk huis hebben verlaten. Ze bevinden zich in een instabiele levensfase – tussen alleen- en samenwonend – en verhuizen vaak (naar de grote steden voor werk of opleiding). Ze zijn vooral op zoek naar huurwoningen of meergezinswoningen (flat, appartement). Ex-partners kunnen na de scheiding financieel krap zitten en hierdoor vooral op zoek zijn naar huurwoningen of meergezinswoningen, hoewel een van beide ex-partners – als het financieel haalbaar is – kan blijven wonen in de huidige koopwoning/ eengezinswoning. Oudere eenpersoonshuishoudens

kunnen vaak blijven wonen in de huidige woning (steeds vaker een koopwoning/eengezinswoning) of besluiten 'kleiner' te gaan wonen. In het laatste geval zoeken ze vaak een huurwoning/meergezinswoning.

- Ouderen verhuizen in geringe mate. Dit komt doordat een verhuizing voor hen vaak geen aantrekkelijke stap is. Zij zitten veelal op de top van hun wooncarrière en geven hun verworvenheden liever niet op (Van Iersel et al. 2009). Daarbij komt dat ouderen vaak al lange tijd in hun woning wonen. En met een toenemende woonduur, raken mensen meer gehecht aan de woning en woonomgeving, wat resulteert in weerstand tegen verhuizen (Van der Meer 2006). Met woningaanpassingen is het veelal ook mogelijk om langer zelfstandig in de eigen woning te blijven wonen. Pas wanneer de nood echt hoog is, bijvoorbeeld vanwege een sterk verslechterde gezondheid, komt de stap naar een aanleunwoning of een verzorgings- of verpleeghuis in zicht.
 - De woonsituatie van niet-westerse allochtonen verschilt vrij sterk van die van autochtonen. Dit hangt deels samen met de sociaal-economische status. Die is vrij laag, en hierdoor woont de eerste generatie vaak in de aandachtswijken van de grote steden en vooral in huur- en meergezinswoningen. Deels lijkt er ook sprake te zijn van een voorkeur om tussen herkomstgenoten te wonen en dicht bij het centrum van de grote stad; het platteland is weinig populair. De tweede generatie allochtonen vertoont woonvoorkeuren die vrij sterk op die van autochtonen lijken (Van der Laan Bouma-Doff 2005; Permentier & Bolt 2006; Uytterlinde et al. 2007). Deels is er sprake van suburbanisatie vanuit de grote stad naar randgemeenten (denk aan Almere) of van verhuizing naar (Vinex-) nieuwbouwwijken aan de rand van de grote stad. Recent zorgt de forse instroom van migranten uit Midden- en Oost-Europa (MOE-landers) voor een grote vraag naar woningen in de huur- en meergezinswoningensector. Net als eerste generatie niet-westerse allochtonen lijken ze vooral terecht te komen in de aandachtswijken van de grote steden.
- Huishoudens en woningmarkt**
- Het aantal huishoudens bepaalt grotendeels de behoefte aan woningen. In het hoge scenario neemt de behoefte aan woningen tot 2040 toe. In het lage scenario is tot 2020 nog behoefte aan woningen voor ongeveer 350.000 extra huishoudens, maar neemt de woningbehoefte daarna weer af (PBL 2011: 106-109).
 - De onzekerheid over de woningbehoefte is op lange termijn groot, aangezien de bandbreedte tussen het hoge en lage scenario in 2040 3 miljoen huishoudens bedraagt, wat neerkomt op een verschil van rond 3 miljoen woningen (PBL 2011).
 - Nationaal wordt in het lage scenario na 2020 krimp van het aantal huishoudens voorzien, hetgeen een dalende woningvraag betekent. Bij een gelijkblijvend aanbod kan het overschot aan woningen resulteren in langere verkooptijden, een verminderde doorstroming (huiseigenaren komen vast te zitten), een langzamere stijging of een daling van de huizenprijzen (zie Van Dam 2010; Rouwendal & Vermeulen 2007) en leegstand.
 - De grote onzekerheid in de omvang van de huishoudensgroei en de kans dat deze groei in veel regio's gaat omslaan in krimp, resulteert in een lastige opgave voor gemeenten. Nú de woningvoorraad uitbreiden met woningen kan betekenen dat er uiteindelijk wordt gebouwd voor toekomstige leegstand.
 - De uitbreidingsbehoefte gaat niet alleen in kwantitatieve zin, maar ook in kwalitatieve zin gepaard met onzekerheid. Daarbij is sprake van een paradox. Hoewel vooral het aantal oudere (eenpersoons) huishoudens toeneemt, neemt de behoefte aan kleinere woningen en flats niet navenant toe. Ouderen zijn honkvast en verhuizen op hoge leeftijd slechts mondjesmaat naar een andere (kleinere) woning (De Groot et al. 2012).
 - Door de honkvastheid van ouderen komen op de middellange termijn weinig eengezinswoningen beschikbaar voor nieuwe huishoudens, terwijl er wel nieuwe gezinnen bij komen die in een eengezinswoning willen wonen. Hoewel de groei in het aantal gezinnen er wel uit is, betekent dit dus niet dat er voor hen geen woningen bij moeten worden gebouwd.
 - Regionaal wordt in de prognose huishoudenskrimpt verwacht in Delfzijl en omgeving, Oost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen (De Jong & Van Duin, 2011). In het lage scenario moet de helft van de COROP-gebieden met huishoudenskrimpt rekening houden, en met de daarmee samenhangende gevaren van langere verkooptijden, leegstand, dalende huizenprijzen en verminderde doorstroming.
 - Huishoudenskrimpt kan voordelig zijn voor woningzoekenden en outsiders op de koopwoningmarkt (starters en huurders). Door een groter aanbod en lagere huizenprijzen kunnen zij hun woonvoorkeuren makkelijker realiseren. Huishoudenskrimpt is daarentegen nadelig voor aanbieders van woningen (zoals corporaties en particuliere verkopers), omdat het moeilijker wordt de woning te verkopen dan wel opnieuw te verhuren (Verwest et al. 2008).
 - De gevolgen van huishoudenskrimpt manifesteren zich bij uitstek op het lagere ruimtelijke schaalniveau van buurten, wijken en dorpen. Leegstand is vooral te verwachten in de minst aantrekkelijke delen van de woningvoorraad. Vooral de vroeg-naoorlogse woonbuurten zijn hiervoor gevoelig, evenals buurten

met een ongunstige prijs-kwaliteitverhouding en kleine dorpen in minder gewaardeerde landschappen in perifere landelijke regio's (Van Dam 2009). Deze buurten maken ook kans op toenemende leefbaarheidsproblemen en een toenemende concentratie van lage-inkomensgroepen (Van Dam 2009; Verwest & Van Dam 2010: 15).

- Huishoudenskrimp biedt waarschijnlijk weinig kansen voor de markt voor tweede woningen. Meestal slaat de krimp namelijk neer in kleine dorpen in minder gewaardeerde landschappen in de perifere landelijke regio's, wat meestal niet de gebieden zijn waar tweede-woningzoekers voor vallen. Bovendien lijkt de markt voor tweede woningen inmiddels behoorlijk verzadigd (Verwest et al. 2010).

Huishoudentypen en woningmarkt

- Eenpersoonshuishoudens zijn doorgaans op zoek naar andere type woningen dan meerpersoonshuishoudens. Door de verdergaande individualisering kan de vraag verschuiven van eengezinswoningen naar meergezinswoningen en resulteren in een toenemende vraag naar woningen in (hoog)stedelijke woonmilieus (WLO 2006).
- Daarbij moet wel worden bedacht dat woonwensen worden gekleurd door individuele en contextuele mogelijkheden. Als koopwoningen door dalende huizenprijzen in toenemende mate binnen handbereik komen van eenpersoonshuishoudens, kan het heel goed zijn dat alleenstaanden in de toekomst juist vaker op zoek gaan naar een koopwoning dan de alleenstaanden van nu.
- Bovendien neemt het aantal eenpersoonshuishoudens vooral toe door het toenemende aantal alleenstaande ouderen. Doordat veel ouderen niet verhuizen in de laatste fase van hun leven, gaat een toenemend aantal alleenstaanden eerder gepaard met een toenemende vraag naar combinaties van wonen en zorg in de buurt dan naar huurwoningen of appartementen.
- Het aantal paren met kinderen (met potentieel twee inkomens), de belangrijkste doelgroep voor koopwoningen en eengezinswoningen, is sinds 1980 al aan het afnemen (CBS 2011) en neemt in de toekomst verder af. Toch hoeft dit niet gepaard te gaan met een dalende vraag naar deze typen woningen. Doordat huishoudens nadat de kinderen zijn uitgevlogen vaak niet verhuizen, blijven veel eengezinswoningen nog bezet en niet beschikbaar voor nieuwe paren met kinderen, terwijl er 'aan de voorkant' wel nieuwe gezinnen bij komen die in een eengezinswoning willen wonen.

Vergrijzing/ouderen en woningmarkt

- Op nationaal niveau neemt het aantal ouderenshuishoudens (met een referentiepersoon van 65 jaar en ouder) sterk toe. Dit kan grote gevolgen hebben voor zowel de kwantitatieve als kwalitatieve woningvraag (De Groot et al. 2012).
- Hoewel ouderen van nu en de toekomst vitaler zijn dan de ouderen van vroeger, krijgen vrijwel alle ouderen op een gegeven moment te kampen met lichamelijke gebreken en een toenemende behoefte aan zorg. Door de vergrijzing neemt de vraag naar voor ouderen geschikte woningen dan ook toe. Dit zijn enerzijds woningen speciaal bestemd voor ouderen en van waaruit het mogelijk is om gebruik te maken van zorg- of dienstverlening geleverd vanuit een nabij de woning gelegen steunpunt (BZK 2011; Van Galen & Willems 2011) Anderzijds gaat het om woningen die op grond van hun fysieke kenmerken (bijvoorbeeld geen treden en aanpassingen als domotica, verlaagde drempels en trapliften) geschikt zijn om oud in te worden (Van Dam et al. 2012; De Klerk 2004; Sogelée & Brouwer 2003). Door hogere welvaart en opleidingsniveaus, het sterkere individualisme en de grotere vitaliteit zal de vraag naar aangepaste woningen echter langzamer groeien dan het aantal ouderen.
- Gezien de honkvastheid van ouderen worden vooral woningaanpassingen in oudbouw steeds belangrijker. Na 2025 nemen vooral de aantallen alleenstaande ouderen en hoogbejaarden (80 jaar en ouder) toe, wat nog extra aanpassingen aan de woningen vergt. Ook moet er dan meer zorg aan huis worden geleverd, mede doordat er vaak geen partner (meer) is die de verzorging op zich kan nemen. Door technologische toepassingen als telemedicine en alarmsystemen is het mogelijk om een deel van de (medische) ouderenzorg op afstand te laten plaatsvinden (De Groot et al. 2012).
- De vergrijzing zet overal in Nederland door; qua aandeel vooral op het platteland en in de periferie van Nederland, maar getalsmatig het sterkst in de steden en de Randstad. Vooral in de Randstedelijke gebieden valt een grotere behoefte aan aangepaste woningen te verwachten.
- Het merendeel van de ouderenshuishoudens in de nabije toekomst komt voort uit de huidige huishoudens van middelbare leeftijd, die grotendeels in koopwoningen en eengezinswoningen wonen. Deze woningen zijn gewild door gezinnen, maar komen voorlopig nog niet vrij op de woningmarkt. Het vrijkomen van woningen wordt mede vertraagd door het in de komende decennia verder oplopen van de levensverwachting. In het eengezinswoningensegment kunnen hierdoor knelpunten worden verwacht (zie bijvoorbeeld Van Iersel et al. 2010; Meinsma 2007; VROM 2010). Vooral in gespannen woningmarktgebieden kan de afnemende dynamiek

als gevolg van de vergrijzing resulteren in een verdere verstopping van de woningmarkt (De Groot et al. 2012; Manting & Vernooij 2007; VROM 2010).

- Als de vergrijzing rond 2035 over haar top heen is, en de babyboomgeneratie uitsterft, neemt de uitstroom op de woningmarkt toe, evenals het woningaanbod en de dynamiek. Dit vrijkomende aanbod bestaat in toenemende mate uit koopwoningen (Van Dam et al. 2012; zie ook Van Iersel et al. 2009).
- Vooral in sterk vergrijsde gebieden die kampen met huishoudenskrimp kan het moeilijk zijn om de vrijgekomen woningen te verkopen of te verhuren. Dit kan resulteren in leegstand en neerwaartse prijseffecten (Leidelmeyer et al. 2011).

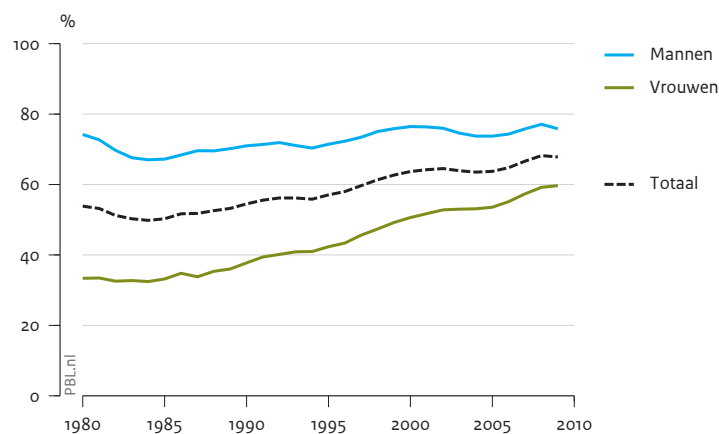
Allochtonen en woningmarkt

- Het hebben van een koopwoning komt onder allochtonen veel minder voor dan onder autochtonen; het aandeel eigenaren-bewoners onder Marokkanen is bijvoorbeeld 15 procent, dat onder Surinamers 35 procent, tegenover 60 procent onder autochtonen (Esveldt & De Jong 2011). Niet-westerse allochtonen wonen ook vaker in meergezinswoningen dan autochtonen.
- Toch hoeft de voorziene toename van het aantal niet-westerse allochtonen niet te resulteren in een toenemende vraag naar huurwoningen. Als het op woonwensen aankomt, daarbij rekening houdend met de minder gunstige Ausgangssituatie, zijn de verschillen tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen immers betrekkelijk klein.
- Niet-westerse allochtonen komen bij vestiging in Nederland vooral terecht in de grote steden in de Randstad of in bepaalde regio's buiten de Randstad. Dit wordt enerzijds veroorzaakt door de concentratie van laaggekwalificeerde banen en anderzijds door netwerken van herkomstgenoten die zich hier in het verleden hebben gevestigd. Door de aanwezigheid van netwerken zijn specifieke steden populair onder bepaalde herkomstgroepen. Zo heeft Den Haag een relatief grote gemeenschap van Hindoestaanse Surinamers en van mensen uit voormalig Nederlands Indië, wonen Molukkers meer in specifieke gemeenten als Assen, Creoolse Surinamers vooral in Amsterdam, Turken bovengemiddeld in Rotterdam en Marokkanen bovengemiddeld in Utrecht.
- Binnen de grote steden zijn niet-westerse allochtonen vooral te vinden in wijken met een groot aanbod aan huurwoningen. Dit kan leiden tot segregatie (tussen zwarte en witte wijken) binnen de stad. Segregatie en concentratie van allochtonen maar bovenal van lage-inkomensgroepen worden vaak gezien als ongewenste verschijnselen (Van Dam et al. 2010). Zo kan het via een afnemend contact tussen allochtonen en autochtonen resulteren in een gebrekkige taalbeheersing onder allochtonen (Gijsberts & Dagevos 2005; Gijsberts et al. 2010). Daarentegen lijkt het voor de sociaal-economische positie weinig uit te maken in wat voor buurt iemand woont. Kansen op werk, een uitkering of een positie onder de armoedegrens blijken in hoofdzaak door individuele kenmerken als opleidingsniveau te worden bepaald (Dagevos 2009).
- Mede door veranderende woonwensen en ambities worden middelgrote steden steeds populairder als vestigingsplaats voor niet-westerse allochtonen (Overkleeft 2010). Pullfactoren zijn de grotere veiligheid, hogere kwaliteit van de woningen, genoeg voorzieningen op korte afstand, en het sterkere gemeenschapsgevoel. Voorbeelden van 'middelgrote' gemeenten die vrij populair zijn, zijn Almere en Amersfoort.
- Een deel van de westerse allochtonen betreft hooggekwalificeerde arbeidsmigranten (managers uit eerste wereld/expats) die werkzaam zijn bij de grote multinationals. Zij vestigen zich vooral in Amsterdam en Den Haag en dure randgemeenten hieromheen (Wassenaar) en in mindere mate in andere grote gemeenten. Dit heeft positieve gevolgen voor de woningmarkt, omdat daardoor de vraag naar zeer dure woningen op peil blijft.
- Onder de westerse allochtonen vallen eveneens de in omvang toenemende groep immigranten uit Midden- en Oost-Europa (MOE-landers). Deze groep geeft in bepaalde grote steden een (zeer) grote druk op de woningmarkt; zo worden in Den Haag door de woningnood veel eengezinswoningen bewoond door meerdere huishoudens.
- Tot slot zijn er de studenten uit EU-landen, de Verenigde Staten en landen als China en India. Zij vestigen zich vooral in de grote gemeenten, en dit legt druk op specifieke segmenten van de woningmarkt: kamers, appartementen en specifieke studentenhuisvesting (waarvoor universiteiten soms gaan bouwen, denk aan de EUR-campus).

2.2 Werken en bedrijvigheid

- De relatie tussen demografische en regionaal-economische ontwikkelingen is complex en verloopt minder direct dan die tussen demografie en woningmarkt.
- Krimp van de potentiële beroepsbevolking leidt niet tot een evenredige daling van het arbeidsaanbod, omdat de arbeidsparticipatie in de komende jaren nog toeneemt. De invloed van demografische krimp op het arbeidsaanbod wordt dus ten dele gecompenseerd door toenemende arbeidsparticipatie.
- Huishoudensverdunding gaat doorgaans samen met een toename van de arbeidsparticipatie. Toch gaat dit

Figuur 2.3
Arbeidsparticipatie in Nederland naar geslacht

Bron: CBS

verband de komende jaren niet op; vooral onder ouderen neemt namelijk het aantal eenpersoonshuishoudens toe.

- Krimp van de potentiële beroepsbevolking kan leiden tot toenemende tekorten aan gekwalificeerde werknemers, zeker in arbeidsintensieve sectoren als de zorg (waar de vraag naar personeel door de vergrijzing juist toeneemt). Op de langere termijn past de werkgelegenheid (en de vraag naar arbeid) zich echter aan de demografische ontwikkelingen aan.
- Een kleinere afzetmarkt kan via bedrijfsbeëindigingen en de verwachte afname van de potentiële beroepsbevolking resulteren in toenemende leegstand van winkelpanden en kantoren.
- Demografische ontwikkelingen zijn niet de belangrijkste ontwikkelingen voor de omvang en aard van de ruimtevraag voor werkgelegenheid. Deze hangt sterker af van economische ontwikkelingen (de krimp van de industrie, conjuncturele schommelingen van de zakelijke dienstverlening) en technologische ontwikkelingen (de veroudering van bedrijventerreinen en gebouwen).

Demografische ontwikkelingen hebben via verschillende routes invloed op werk en bedrijvigheid. Door de bevolkingsgroei neemt de vraag naar goederen en diensten toe, waarmee ook het draagvlak voor voorzieningen en bedrijven toeneemt. Door verschuivingen in de bevolkingssamenstelling, zoals vergrijzing, kan de vraag naar bepaalde producten, zoals zorgdiensten, specifiek toenemen. Hier kijken we naar de invloed van de krimp of groei van de beroepsbevolking via het arbeidsaanbod.

Op langere termijn en op nationale schaal wordt verondersteld dat de ontwikkeling van het aantal banen vooral samenhangt met de ontwikkeling van het arbeidsaanbod, dat wil zeggen van de potentiële beroepsbevolking en de arbeidsparticipatie (Huizinga & Smid 2004; PBL 2011). In de laatste decennia neemt het aandeel af van de bevolking in de werkende leeftijd, de potentiële beroepsbevolking; in de komende periode neemt deze groep waarschijnlijk ook in absolute aantallen af. Dat betekent nog niet dat het aantal actieven op de arbeidsmarkt ook daalt. Tussen 1980 en 2009 is het totale aantal werkzame personen met meer dan 48 procent toegenomen. Dit komt voornamelijk door de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen (figuur 2.3). Bepalende factoren voor de toename van het aantal werkzame personen zijn: sociaal-culturele veranderingen (emancipatie en individualisering), economische ontwikkeling (bij een krappe arbeidsmarkt en hoge lonen stijgt de participatie) en beleid (voorzieningen om werken en kinderen te combineren, maar bijvoorbeeld ook de afschaffing van regelingen rondom vervroegd pensioen die leidden tot een daling van de participatie) (Huizinga & Smid 2004). De arbeidsparticipatie kan de komende jaren blijven toenemen. Ten eerste omdat er nog ruimte lijkt voor een verdere groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen (die was in 2010 60 procent, tegenover 76 procent bij mannen). Ten tweede omdat de arbeidsparticipatie van ouderen kan toenemen, bijvoorbeeld onder invloed van de voorgenomen verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd.

De relatie tussen demografische en regionaal-economische ontwikkelingen is complex en verloopt

minder direct dan die tussen demografie en woningmarkt (Verwest & Van Dam 2010). Het schaalniveau is hierbij van groot belang. Op het internationale vlak is duidelijk dat Nederland door zijn relatieve welvaart arbeidsmigranten aantrekt, onder andere uit de nieuwe EU-landen. Op regionale schaal is de vraag 'Volgt wonen werken of andersom?' onderwerp van wetenschappelijke discussie (zie De Graaff et al. 2008). Jongeren verhuizen vaak over grote afstand voor een hogere opleiding of voor een start op de arbeidsmarkt, maar op latere leeftijd is de mobiliteit veel kleiner. Vooral in de Randstad blijkt het werken het wonen te volgen. Door het nijpende woningtekort in de Randstad en de sterkere ruimtelijke restricties op de woningbouw aldaar kan de beroepsbevolking hier de bedrijvigheid nauwelijks volgen, maar moet deze de woningbouwprogrammering volgen. In de rest van Nederland, vooral in de intermediaire zone, lijkt eerder sprake te zijn van een wisselwerking tussen wonen en werken. Ook zijn er grote verschillen in ruimtelijk gedrag tussen economische sectoren. Klassiek wordt hierin het onderscheid gemaakt tussen verzorgende bedrijvigheid (bijvoorbeeld detailhandel en zorg) waarvan de locatie in hoge mate bepaald wordt door bevolkingsontwikkelingen, en stuwende bedrijvigheid (bijvoorbeeld industrie en logistiek) waarvoor dat in veel mindere mate het geval is. In de *Ruimtelijke Verkenning* (PBL 2011) is op regionale schaal de ontwikkeling van de actieve beroepsbevolking en het aantal arbeidsplaatsen doorgerekend. Binnen de regio ten slotte, is er maar weinig verband tussen wonen en werken: bij een verandering van woning of baan binnen een straal van 30 kilometer kan men in het algemeen blijven pendelen. De effecten van overschotten of tekorten op de arbeidsmarkt doen zich daarom vooral voelen op de schaal van de regio of het stadsgewest; voor individuele gemeenten is dit minder van belang. Voor de ruimtelijke effecten is de sectorverdeling van de bedrijvigheid van doorslaggevend belang. Industrie en logistiek hebben behoefte aan een ander soort bedrijfspanden op andere soorten terreinen dan bijvoorbeeld luxe winkels of zorginstellingen. Veranderingen in deze sectorstructuur, gedreven door onder andere internationale economische ontwikkelingen, en technologische veranderingen kunnen leiden tot veroudering van bedrijventerreinen of kantoorgebouwen (PBL 2009). Dit valt echter buiten het bestek van deze studie. Overigens is de ruimtelijke uitbreidingsbehoefte voor werken sterk afhankelijk van de internationale conjunctuur, van verschuivingen in de nationale en de internationale economische structuur en arbeidsdeling, en van allerlei technologische en sociaal-culturele ontwikkelingen (van e-werken tot emancipatie en participatie). Demografische ontwikkelingen spelen bij de

ontwikkeling van de stuwende bedrijvigheid slechts een geringe rol.

Verschillen tussen demografische groepen

- De arbeidsparticipatie van mannen is in de afgelopen dertig jaar licht toegenomen, na een aanvankelijke daling in de eerste helft van de jaren tachtig. In 2010 lag deze op 76 procent, tegenover 74 procent in 1980. De arbeidsparticipatie van vrouwen daarentegen, is vanaf 1985 sterk gestegen, van 33 naar 60 procent. Hier lijkt een verdere stijging nog voor de hand te liggen, omdat de participatie van jongere cohorten vrouwen hoger ligt die van oudere cohorten. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de participatie onder vrouwen even hoog wordt als onder mannen. In de leeftijdsgroepen die kinderen hebben, ligt de participatie lager, zowel omdat een deel van de vrouwen een baan opzegt rond de geboorte van het eerste kind, als omdat veel werkende vrouwen in die situatie in deeltijd gaan werken. Ongeveer driekwart van de werkende vrouwen werkt in deeltijd.
- Qua leeftijd wordt de arbeidsparticipatie per definitie beschouwd binnen de leeftijdsgroep van 20 jaar tot de pensioengerechtigde leeftijd, momenteel nog 65 jaar. Binnen die groep hebben de jongeren (tot 25 jaar) een duidelijk lagere arbeidsparticipatie vanwege het grote aantal onderwijsvolgenden binnen deze groep. In de groep 25-55-jarigen heeft bijna 90 procent van de mannen en meer dan 70 procent van de vrouwen een betaalde baan. Boven de 55 jaar is de arbeidsparticipatie weer fors lager, zowel door afkeuringen als door vervroegde uittreding. De arbeidsparticipatie onder 55-plussers is in de afgelopen vijftien jaar toegenomen (CBS 2010). Dit heeft vooral te maken met de toenemende arbeidsparticipatie onder oudere vrouwen, maar ook door lagere aantallen afkeuringen en vervroegde uittredingen. Verwacht wordt dat beide trends de komende jaren verder kunnen doorzetten; daarnaast kan door de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd het arbeidsaanbod verder worden verhoogd.
- Huishoudensverdunding en individualisering gaan in het algemeen samen met een toename van de arbeidsparticipatie. In de komende decennia treedt verdere huishoudensverdunding vooral op door een toename van de eenpersoonshuishoudens van 65 jaar en ouder; het aantal jongere eenpersoonshuishoudens is in de toekomst naar verwachting vrijwel stabiel. Dit betekent dat de huishoudensverdunding zoals die in de komende decennia wordt verwacht, niet leidt tot een versterkte toename van de arbeidsparticipatie.

Groei/krimp van de beroepsbevolking en werken

- De demografische druk gaat in de toekomst sterk verschuiven. De getalsverhouding tussen de bevolking jonger dan 15 en ouder dan 65 jaar en de bevolking van

15-65 jaar groeit volgens de nationale bevolkingsprognose van 1 op 2 2010 naar ongeveer 3 op 4 in 2040. Deze verschuiving komt geheel door het oplopen van de 'grijze druk' (van de bevolking van 65 jaar en ouder op de bevolking van 15-65 jaar). Dit betekent dat de beroepsbevolking (die krimpt) steeds meer niet-werkenden (een groep die sterk groeit) moet onderhouden, hetgeen gepaard gaat met een oplopende financiële druk op de beroepsbevolking.

- De uitstroom uit de beroepsbevolking groeit in de toekomst sterk, door het bereiken van de 65-jarige leeftijd van de naoorlogse geboortegolf. Gebieden waar vroeger een hoge vruchtbaarheid bestond, worden hierdoor extra sterk getroffen, zoals Noord-Brabant en Limburg. De instroom van jongeren kan deze uitstroom niet compenseren. Vooral in de perifere regio's van Nederland blijft de instroom achter door het wegtrekken van jongeren richting de Randstad en de universiteitssteden (en in Limburg door een lage vruchtbaarheid in de laatste decennia). Dit betekent dat in de periferie en in mindere mate in de intermediaire zone (ernstige) tekorten aan werknemers voor de zorgsector gaan optreden. Ook in de technische sector verwachten lokale overheden en het bedrijfsleven dat het tekort aan arbeidskrachten oploopt (Verwest & Van Dam 2010). Op langere termijn past de werkgelegenheid (en dus de vraag naar arbeid) zich (deels) aan demografische ontwikkelingen door ontwikkelingen in de vraag naar goederen en diensten. Een krimp van de bevolking resulteert in een kleinere vraag en daarmee in een kleiner draagvlak voor bedrijven en diensten. Een kleinere afzetmarkt kan resulteren in bedrijfsbeëindigingen in (vooral) de consumentendiensten. De krimpgebieden moeten op de langere termijn dan ook rekening houden met een afname van de werkgelegenheid/het aantal banen (Ritsema van Eck et al. 2012).
- De negatieve ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten wordt in veel delen van Nederland gecombineerd met een grote uitgeefbare voorraad bedrijfsterreinen. Het een en ander kan resulteren in een toenemende leegstand van winkelpanden, kantoren en bedrijventerreinen (Van Dam et al. 2006; Verwest & Van Dam 2010). Er lijkt sprake van overmatige planning (CPB 2012). Overigens verschilt de behoefte aan bedrijfsruimte sterk tussen bedrijven en sectoren. Binnen de beroepsbevolking treedt ook veroudering op: het aandeel 55-plussers neemt sterk toe, terwijl de meest productieve groep (35-55 jaar) krimpt. Door de koppeling van inkomen aan leeftijd betekent een vergrijzende beroepsbevolking waarschijnlijk ook een duurdere beroepsbevolking. Voorts heeft de veroudering van de beroepsbevolking invloed op de inzetbaarheid, vooral in sectoren waar veel fysiek werk wordt verricht, zoals de zorg, bouw,

logistiek en food- en agribusiness (waar het tekort aan jonge, fysiek sterke arbeidskrachten sterk oploopt). Dit probleem van inzetbaarheid zal minder sterk zijn in de Randstad, met veel banen in de overheidssector en kantorenssector, en sterker in de intermediaire zone, met relatief meer banen in de primaire en secundaire sector.

Immigratie en werken

- Arbeidsmigratie kan als een buffer op de arbeidsmarkt werken; als er een groot tekort aan arbeid ontstaat door de vergrijzing en krimp van de beroepsbevolking, kan dit tekort misschien door immigratie van gekwalificeerde werkers worden opgevangen. De komende dertig jaar blijft er jaarlijks een grote groep oudere werknemers uitstromen. Op grond hiervan wordt een blijvende grote vraag naar arbeidskrachten verwacht, onder andere uit de Europese Unie.
- De migratiedynamiek lijkt voortdurend toe te nemen (Boom et al. 2008). Vanaf 2004 is er sprake van een voortdurende toename van het aantal arbeidsmigranten, onder andere door de toename van migranten uit Midden- en Oost-Europa (MOE-landers) en in het bijzonder de Polen. Naast de uitbreiding van de Europese Unie (in 2004 en 2007) is hierbij ook van belang de in 2006 ingevoerde vrije vestiging van EU-onderdanen (met uitzondering van Bulgaren en Roemenen), die sindsdien geen verblijfsvergunning meer nodig hebben in Nederland. Bovendien hebben werkgevers sinds mei 2007 geen tewerkstellingsvergunning meer nodig voor migranten uit landen die in 2004 EU-lid werden. De arbeidsmigratie werd verder versterkt door de economische bloei in de jaren 2005-2008.
- Mogelijk gaat op termijn het aanbod van arbeidskrachten uit de Europese Unie afnemen, doordat veel lidstaten gaan vergrijzen, waaronder de herkomstlanden van veel EU-immigranten. Dit kan een remmende werking hebben op de migratie naar Nederland, hoewel het mogelijk is dat personele tekorten in sommige sectoren in deze landen worden opgevuld door migranten uit overig Europa (dit gebeurt momenteel in Polen door migranten uit de Oekraïne). Daarnaast kan toetreding tot de Europese Unie een opwaarts effect hebben op de economie van de toetredende landen, wat weer een remmend effect heeft op hun emigratie.

2.3 Voorzieningen

- Een toename dan wel afname van de bevolking of van het aantal huishoudens is van directe invloed op het draagvlak van voorzieningen. De toe- of afname van de

bevolking is daarbij van veel groter belang dan de toe- of afname van het aantal huishoudens.

- Het aanbod van voorzieningen wordt echter niet alleen bepaald door sociaal-demografische ontwikkelingen. Andere factoren zijn minstens zo belangrijk, zo niet veel belangrijker, zoals schaalvergrotings- en concentratietendensen en veranderend (keuze)gedrag van consumenten.
 - Andere sociaal-demografische ontwikkelingen (zoals ontgroening of vergrijzing) kunnen een versterkend maar ook compenserend effect hebben op de vraag naar en het draagvlak van bepaalde voorzieningen.
- Waar ontgroening het draagvlak van scholen en sportvoorzieningen verkleint, vergroot vergrijzing het draagvlak van zorgvoorzieningen en culturele en recreatieve voorzieningen.

Sociaal-demografische ontwikkelingen zijn van invloed op de vraag naar uiteenlopende producten en diensten, en hebben daarmee effecten op het draagvlak van en het aanbod aan voorzieningen. En daarmee op het ruimtebeslag van voorzieningen (en de locatie daarvan). Het gaat daarbij zowel om veranderingen in het aantal inwoners en huishoudens (als gebruikers/consumenten) als om veranderingen in de samenstelling van de bevolking (bijvoorbeeld naar leeftijd).

Het (lokale of regionale) aanbod aan voorzieningen wordt evenwel niet alleen bepaald door sociaal-demografische ontwikkelingen. Andere factoren zijn hierbij minstens zo belangrijk, zo niet veel belangrijker (Van Dam 1995; Van Dam et al. 2006; Galle et al. 2004). Te denken valt hierbij aan:

- een veranderend keuzegedrag van gebruikers/consumenten;
- een veranderende mobiliteit van gebruikers/consumenten;
- een veranderend keuzegedrag of veranderende bedrijfsvoering van aanbieders; de mate waarin aanbieders in staat zijn om te reageren op een veranderende omvang en aard van de vraag;
- conjuncturele ontwikkelingen (bestedingsruimte en bestedingsbeslissingen van consumenten; investeringsbeslissingen van aanbieders);
- technologische ontwikkelingen (denk aan internet);
- sociaal-culturele ontwikkelingen;
- ontwikkelingen in beleid, regelgeving en financiering; privatisering en marktwerking.

Deze factoren hangen bovendien in meerdere of mindere mate met elkaar samen.

Er bestaan nauwelijks tot geen aanwijzingen dat veranderingen in het lokale aanbod van voorzieningen op hun beurt effecten hebben op sociaal-demografische ontwikkelingen. Zo leidt het verdwijnen van allerlei

voorzieningen in dorpen niet tot een (versterkte) achteruitgang van het aantal inwoners van die dorpen.

Groei/krimp en voorzieningen

- Een toename of afname van de bevolking of van het aantal huishoudens is van directe invloed op het draagvlak van voorzieningen, zowel op het niveau van buurten en wijken (van winkels tot bibliotheken) als op het niveau van gemeenten en regio's (van bioscopen tot ziekenhuizen).
- De toe- of afname van de bevolking is daarbij van veel groter belang dan de toe- of afname van het aantal huishoudens.
- Deze invloed verloopt evenwel vooral via de groei of de krimp van verschillende te onderscheiden doelgroepen van voorzieningen. Aangezien verschillende sociaal-demografische ontwikkelingen op lokaal niveau tegelijkertijd kunnen optreden (bijvoorbeeld vergrijzing én krimp), kunnen deze een versterkend maar ook compenserend effect hebben op de vraag naar en het draagvlak van bepaalde voorzieningen (Van Dam et al. 2006).
- Sociaal-demografische ontwikkelingen hebben vooral effecten op de vraag naar ruimte (voor voorzieningen) via de toe- of afname van *aantallen* gebruikers. De relatieve verschuivingen (in *aandelen*) zijn nauwelijks van belang.

Ontgroening en voorzieningen

- Een afname van het aantal kinderen/jongeren betekent (ter plekke) minder vraag naar onderwijsvoorzieningen en andere jeugd-/jongerenvoorzieningen (speelruimte, kinderopvang, onderwijsgerelateerde voorzieningen, jeugdgezondheidszorg, cultuur, vrije tijd, horeca, enzovoort). Het dalende aantal leerlingen resulteert in teruglopende inkomsten (het grootste deel van het personeel en materiële onderwijsbudget is immers leerling-afhankelijk) en kan ertoe leiden dat scholen de zogenaamde opheffingsnorm onderschrijden (Rijk et al. 2009). Vooral basisscholen in de kleine dorpen gaan in toenemende mate fuseren of verdwijnen. Dit gevaar dreigt ook voor de basisscholen en op termijn voor de middelbare scholen in de wat grotere kernen. Schoolgebouwen worden overbodig en kunnen een andere bestemming krijgen.
- Ontgroening betekent ook een geringere aanwas en doorstroming bij (sport)verenigingen, met als mogelijk effect een geringere vraag naar ruimte voor sportvoorzieningen en -terreinen en verenigingsgebouwen.
- Dit geldt ook voor de vraag naar ruimte voor speeltuinen, zwembaden, pretparken en dergelijke.
- Ontgroening heeft daarmee effecten op aan deze voorzieningen gekoppelde werkgelegenheid.

Vergrijzing en voorzieningen

- Een toename van het aantal ouderen (65-plussers) heeft gevolgen voor de vraag naar lokale en regionale zorgvoorzieningen (van thuiszorg tot ziekenhuizen). Vooral de toename van het aantal oude ouderen (75-plussers) leidt tot een toename van de vraag naar zorgvoorzieningen, zoals zorgsteunpunten in wijken, buurten en dorpen.
- Een toename van het aantal (actieve) ouderen betekent ook een toenemende vraag naar culturele en recreatieve voorzieningen (van theaters tot horeca). Het betreft hier een kortstondige opleving van de vraag. Over tien jaar gaan de eerste cohorten van de babyboomgeneratie immers tot de 75-plussers behoren.
- Een toename van het aantal 75-plussers kan, gezien de geringere actieradius van ouderen, een vergroting van het draagvlak van allerlei buurtvoorzieningen (zoals winkels) betekenen. Dit geldt zowel voor plattelandskernen (waar het aandeel ouderen sterk zal toenemen) als voor stadsbuurten (waar het aantal ouderen sterk zal toenemen) (Van Dam et al. 2012a; 2012b, te verschijnen).

Allochtonen en voorzieningen

- Een toenemend aantal allochtonen in de wijk en de stad betekent een toenemende vraag naar specifieke winkels en andere voorzieningen gericht op allochtonen; van islamitische scholen tot Poolse delicatessenwinkels (zie bijvoorbeeld Bolt & Van Kempen 2008).
- Door de geringere mobiliteit en actieradius van allochtonen betekent dit tevens een grotere vraag naar en gebruik van vrijetijds- en groenvoorzieningen in de nabije woonomgeving. Dit effect wordt enerzijds versterkt door het toenemende aantal oudere allochtonen (van de eerste generatie), maar anderzijds gecompenseerd door het gedrag (de grotere mobiliteit en actieradius) van de tweede en derde generatie allochtonen.
- Een verdere verschuiving in aandelen allochtonen-autochtonen (bijvoorbeeld in de steden, of in bepaalde stadswijken) heeft door een verschuiving in de vraag naar verschillende producten en diensten ook consequenties voor het draagvlak van bestaande buurt- en stedelijke voorzieningen.

2.4 Mobiliteit

- Sociaal-demografische factoren hebben invloed op mobiliteit. In dit geheel van drijvende krachten voor de mobiliteit zijn andere factoren, zoals gedragsveranderingen, welvaartsstijging en sociaal-culturele ontwikkelingen, echter belangrijker.

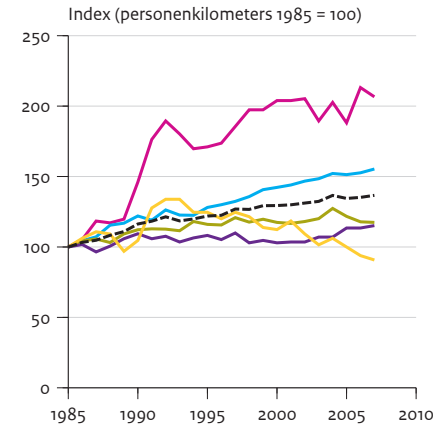
- De samenstelling van de bevolking is ook van belang. Een daling van de actieve beroepsbevolking leidt tot een vermindering van het woon-werkverkeer en daarmee van de drukte in de spitsuren. Een stijging van het aantal senioren (65-75 jaar) kan juist leiden tot een toename van het sociale en recreatieve verkeer, en daarmee van de drukte buiten de ochtendspits. Huishoudensverdunding kan leiden tot een toename van het aantal verplaatsingen (maar geringere woon-werk afstanden) en gaat gepaard met een grotere mobiliteit per persoon.

De mobiliteit is de laatste decennia gestaag toegenomen (figuur 2.4); het aantal personenkilometers met ongeveer 40 procent (1985-2006). Deze groei is voor iedereen zichtbaar in de grote drukte op de autosnelweg en, vooral in de spits, in de trein. Het zijn dan ook de autokilometers en treinkilometers die het sterkst zijn toegenomen. Naar motief gerekend is vooral het woon-werkverkeer sterk toegenomen, met meer dan 80 procent. Deze toename wordt maar deels verklaard door de groei van de actieve beroepsbevolking; daarnaast is de gemiddelde woon-werkafstand toegenomen, tussen 1987 en 2007 met zo'n 36 procent, namelijk van 11 tot 17 kilometer. Ook de mobiliteit voor andere motieven, zoals winkelen en onderwijs, is sterker toegenomen dan de bevolking.

De toename van het aantal personenkilometers sinds 1985 kan voor ongeveer 40 procent worden verklaard door de bevolkingstoename. De overige 60 procent is te herleiden tot een grotere mobiliteit per persoon, vooral door toename van de verplaatsingssnelheid; er worden dus in grofweg dezelfde tijd grotere afstanden afgelegd. Harms (2003; 2008) geeft een overzicht van de achtergronden van deze toename van de mobiliteit per persoon. Welvaartsstijging en het hiermee samenhangende toenemende autobezit is een belangrijke factor geweest. Sociaal-culturele ontwikkelingen spelen ook een belangrijke rol, zoals individualisering, emancipatie en intensivering van de vrijetijdsbesteding. Recent zijn er signalen dat de populariteit van de auto onder jongeren afneemt. Onder de huidige 20-35-jarigen is het bezit en gebruik van de auto lager dan onder dezelfde leeftijdsgroep tien jaar geleden. Over de oorzaken tast men nog in het duister; het is ook niet zeker of dit een tijdelijk effect is van de crisis dan wel de aankondiging van een trendbreuk (KIM 2012). Als derde moeten technische ontwikkelingen worden genoemd, zoals de ontwikkeling van snellere voertuigen, de aanleg van snellere infrastructuur en de inzet van ICT (navigatiesystemen, filesignaleringen). In dit geheel van drijvende krachten voor de mobiliteit zijn demografische factoren maar voor een deel bepalend. Vooruitkijkend betekent dit dat de demografische krimp die in veel regio's wordt voorzien, niet vanzelf tot een

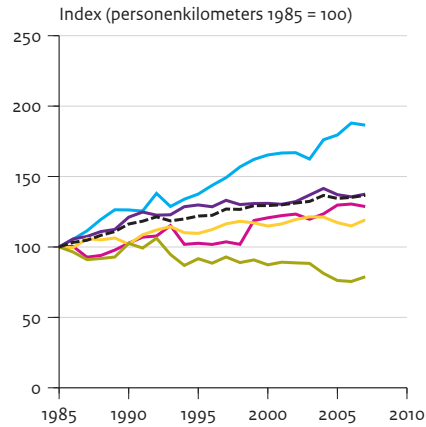
Figuur 2.4
Mobiliteit in Nederland

Naar vervoerswijze

— Trein
— Autobestuurder
— Autopassagier
— Langzaam verkeer
— Bus, tram en metro
- - - Totaal

Naar motief

— Woon-werk
— Overig
— Onderwijs
— Winkelen
— Zakelijk
- - - Totaal

Bron: CBS (Onderzoek Verplaatsingsgedrag), RWS-DVS (Mobiliteitsonderzoek Nederland)

daling van de mobiliteit leidt. Hiervoor is ook de samenstelling van de bevolking van belang. Een daling van de actieve beroepsbevolking leidt waarschijnlijk wel tot een vermindering van het woon-werkverkeer en daarmee van de drukte in de spitsuren. Een stijging van het aantal ouderen, vooral in de leeftijdsklasse 65-75 jaar, kan juist leiden tot een toename van het sociale en recreatieve verkeer, en daarmee van de drukte buiten de spitsen. Huishoudensontwikkelingen compliceren de zaak verder: toename van het aantal eenpersoonshuishoudens kan leiden tot een toename van het aantal verplaatsingen, terwijl tweeverdienershuishoudens gemiddeld een grotere woon-werkafstand kennen.

We bespreken hier achtereenvolgens de te voorziene mobiliteitseffecten van bevolkingskrimp/groei, huishoudensverdunding, krimp van de beroepsbevolking, vergrijzing, immigratie en toename van inkomens- en opleidingsniveaus.

Verschillen tussen demografische groepen

- Verschillen in mobiliteitsgedrag tussen demografische groepen zijn uitgebreid geanalyseerd door Harms (2003, 2006, 2008). Het gaat daarbij vooral om leeftijd, huishoudensomvang, herkomst, inkomen en opleidingsniveau. Ook heeft de woonplaats een aantoonbare invloed op de mobiliteit.

- De mobiliteit is het hoogst in de actieve leeftijdsgroep van 20-65 jaar, zowel in termen van aantallen verplaatsingen (ruim 3 per dag) als in termen van afgelegde kilometers (zo'n 40 kilometer per dag). Bij kinderen en jongeren is het aantal verplaatsingen iets lager, maar vooral de afgelegde afstand is veel kleiner (zo'n 20 kilometer per dag). Ouderen zijn in het algemeen ook minder mobiel. Binnen de groep ouderen maakt de leeftijd een groot verschil: bij 65-70-jarigen is de mobiliteit vrijwel even groot als onder 20-65-jarigen; bij hogere leeftijd neemt zowel het aantal verplaatsingen als het aantal afgelegde kilometers af. Mensen van 80 jaar en ouder maken gemiddeld 1,5 verplaatsing per dag en leggen gemiddeld 10 kilometer per dag af. Het een en ander heeft te maken met de motieven of noodzaak tot verplaatsing: kinderen gaan dagelijks naar school, de actieve beroepsbevolking gaat dagelijks naar het werk; huishoudelijke verplaatsingen (boodschappen en dergelijke) worden vooral door volwassenen gedaan, terwijl sociale en recreatieve verplaatsingen in alle leeftijdsgroepen voorkomen. Ook naar vervoermiddelgebruik zijn er grote verschillen: jonge kinderen lopen vooral, of rijden als passagier mee in de auto, oudere kinderen fietsen vooral, terwijl studenten zeer intensief gebruikmaken van het openbaar vervoer en volwassenen het meest in de auto zitten als

bestuurder. Het autogebruik neemt weer geleidelijk af met de leeftijd vanaf de 40, en sterker vanaf de 65. Dit laatste kan behalve een leeftijdseffect een cohorteffect zijn. De babyboomers vormen de eerste generatie waarvoor auto- en rijbewijsbezit wijdverbreid en min of meer vanzelfsprekend is. Naarmate deze groep ouder wordt, kan het autogebruik onder 65-plussers naar verwachting nog wat toenemen.

- Het lijkt evident dat kleinere huishoudens per persoon een grotere mobiliteit nodig hebben dan grotere huishoudens. 'Voor de behoeftebevrediging van hetzelfde aantal Nederlanders zijn meer externe contacten nodig' (Harms 2008: 76); dit geldt in de eerste plaats voor boodschappen en dergelijke aan huishoudelijke taken gerelateerde verplaatsingen, maar is ook aannemelijk voor sociale en recreatieve verplaatsingen en (via arbeidsparticipatie) voor het woon-werkverkeer. Het is echter lastig om hier eenduidige cijfers over te vinden. De belangrijkste verschillen in mobiliteitsgedrag lijken te herleiden tot persoonskenmerken als werkend/niet-werkend, leeftijd en opleidingsniveau, geslacht en (vooral voor vrouwen) het al of niet hebben van jonge kinderen.
- Allochtonen maken gemiddeld minder verplaatsingen dan autochtonen en verplaatsen zich doorgaans ook over kortere afstanden (Harms 2006, 2008). Daarbij maken ze minder vaak gebruik van de fiets, en vaker van het openbaar vervoer; ook lopen ze vaker. Er zijn daarbij grote verschillen binnen de groep allochtonen. Zo is de lagere mobiliteit voor een groot deel terug te voeren op de zeer lage mobiliteit van een deel van de Turkse en Marokkaanse vrouwen; ook is bijvoorbeeld het autogebruik onder Turken juist hoger dan onder allochtonen, terwijl het onder andere groepen allochtonen lager is. Opvallend is dat ook de tweede generatie minder fietst dan hun autochtone leeftijdgenoten; het is dus niet vanzelfsprekend dat de genoemde verschillen binnen een generatie verdwijnen.
- Mensen met hogere inkomens zijn mobieler dan mensen met lagere inkomens (Harms 2008: 65). Dit uit zich in een iets hoger aantal verplaatsingen per dag (3,4 voor de hoogste inkomensgroep tegen 2,8 voor de laagste), maar vooral in een hoger rijbewijs- en autobezit en een hoger aantal afgelegde kilometers per dag (47,7 kilometer voor de hoogste inkomensgroep tegen 24,8 voor de laagste). Verschillen zijn voor een belangrijk deel terug te voeren op de grotere gemiddelde woon-werkafstand voor hoogopgeleiden (die in het algemeen ook de hogere inkomens hebben). Maar ook in de vrije tijd leggen hogere inkomens- en opleidingsgroepen grotere afstanden af.
- Stadsbewoners hebben een lagere mobiliteit (in termen van afgelegde afstanden) dan bewoners van suburbane gebieden, die weer een lagere mobiliteit

hebben dan plattelandsbewoners. Deze verschillen zijn niet terug te voeren op verschillen in persoonskenmerken (Hornis & Ritsema van Eck 2010: 147), maar lijken logisch samen te hangen met de grotere nabijheid van werk, onderwijs en winkels in de stad (Harms 2008: 190). Ook is het aandeel verplaatsingen per auto op het platteland zo'n 10 procent hoger dan in de stad.

Bevolkingsgroei/krimp en mobiliteit

- Als een groeiende bevolking heeft bijgedragen aan de mobiliteitsgroei (zie hiervoor), dan is het aannemelijk dat een krimpende bevolking kan resulteren in een afname van de mobiliteit (Van Dam et al. 2006). De mate waarin dit gaat gebeuren, hangt af van de invloed van demografische ontwikkelingen op de mobiliteit. Deze is kleiner dan de invloed van gedragsveranderingen (Harms 2003; Schoon 2005). De mobiliteit groeit vooral omdat mensen vaker en langer onderweg zijn, en niet zozeer omdat er *meer* mensen onderweg zijn (Harms 2003).
- De mobiliteits- en fileontwikkeling hangt vooral af van ontwikkelingen als welvaartsstijging, gedragsveranderingen in vervoersmiddelkeuze en tijdsbesteding, sociaal-culturele ontwikkelingen (individualisering), ruimtelijke ontwikkelingen (lengte en kwaliteit wegennet) en de kosten van mobiliteit (Van Dam 2009; Van Dam et al. 2006).
- Demografische groei betekent dus niet per se een evenredige groei van de mobiliteit en het aantal files. Omgekeerd krimpt de mobiliteit niet evenredig mee met de bevolking of het aantal huishoudens. Daar komt bij dat files vooral optreden in de Randstad en Noord-Brabant, gebieden waar geen sprake is of zal zijn van krimp. Demografische krimp leidt dus niet tot een verlichting van de fileproblematiek (Van Dam 2009).
- In het lage scenario, met zijn geringe bevolkingsgroei omslaand in krimp, is een bescheiden mobiliteitstoename voorzien: de mobiliteit neemt eerst toe tot ongeveer 8 procent boven het niveau van 2008, daarna neemt ze iets af. In het hoge scenario neemt de mobiliteit met ruim 35 procent toe tot 2040, hoewel het tempo van de toename wel afvlakt in loop van de jaren (Hilbers et al. 2011: 121).
- In de Randstad, maar ook in grote delen van de intermediaire zone is in beide scenario's een mobiliteitstoename voorzien. In het lage scenario kan de toename in het tijdvak 2030-2040 stabiliseren of overgaan in een lichte afname (Hilbers et al. 2011: 123).
- Voor zover in en om de grotere steden bevolkingsgroei plaatsvindt, kan dit het draagvlak voor stedelijk en regionaal openbaar vervoer versterken. Waar op het platteland krimp plaatsvindt, leidt dit tot een afname van het draagvlak voor de traditionele vormen van openbaar vervoer; nieuwe vormen van openbaar

vervoer (belbussen en dergelijke) kunnen dit deels opvangen.

Huishoudensverdunning/individualisering en mobiliteit

- Een aantal aspecten van mobiliteit hangt sterker samen met het aantal huishoudens dan met de bevolkingsomvang. Denk daarbij in ieder geval aan het autobezit, maar ook aan verplaatsingen die voor het huishouden worden gemaakt, zoals verplaatsingen voor de dagelijkse boodschappen (WLO 2006).
- Een ander mogelijk effect van individualisering is een afname van de gemiddelde autobezetting, waardoor bij een overigens gelijkblijvende mobiliteit het aantal autokilometers en de drukte op de weg toenemen.
- Eenpersoonshuishoudens zijn op een hoger schaalniveau flexibeler in de keuze van hun woonplaats dan anderhalf- en tweeverdienershuishoudens. De laatsten moeten bij het kiezen van een woonlocatie immers rekening houden met twee werklocaties, waarbij het in de meeste gevallen niet mogelijk is een woning te vinden die ten opzichte van beide werklocaties optimaal ligt. De gemiddelde woon-werkafstand van alleenstaanden kan daardoor lager zijn dan die van leden van anderhalf- en tweeverdienershuishoudens (WLO 2006; zie ook Van Ham 2002; Harms 2003).
- Samenhangend met hun grotere gerichtheid op activiteiten buitenshuis kan worden aangenomen dat de mobiliteit van alleenstaanden in termen van aantallen verplaatsingen groter is dan die van leden van meerpersoonshuishoudens (Harms 2008).

Krimp beroepsbevolking en mobiliteit

- De ontwikkeling van de beroepsbevolking heeft effecten op het woon-werkverkeer. De afname van de beroepsbevolking leidt waarschijnlijk tot vermindering van het woon-werkverkeer. Hier staat tegenover dat recreatief verkeer kan gaan toenemen door de vergrijzing. Vooral in regio's waar de beroepsbevolking het sterkst afneemt, neemt het woon-werkverkeer af, waardoor de fileproblematiek vrijwel verdwijnt. In de Randstad en stedelijke regio's buiten de Randstad kan het woon-werkverkeer nog toenemen, aangezien de beroepsbevolking hier volgens het hoge scenario nog toeneemt.
- De relatie tussen woon-werkverkeer en beroepsbevolking is niet een-op-een. Ontwikkelingen als thuis/telewerken, meer gebruikmaken van openbaar vervoer, dichterbij het werk wonen (minder suburbanisatie) kunnen leiden tot (extra) vermindering van het woon-werkverkeer. Bij de planning van de uitbreiding van het wegennet dient rekening gehouden te worden met zowel de daling van de beroepsbevolking als met bovengenoemde

ontwikkelingen, waardoor het woon-werkverkeer in de toekomst kan afnemen. Dit geldt vooral voor regio's buiten de Randstad.

Vergrijzing en mobiliteitsgedrag

- Ouderen verplaatsen zich minder vaak en over minder lange afstanden dan jongeren. En juist ouderen krijgen een groter gewicht in de totale bevolking. Daarmee heeft de vergrijzing in een drukkend effect op de toename van de mobiliteit. Dat effect wordt vooral over tien tot vijftien jaar zichtbaar, wanneer de babyboomgeneratie geleidelijk de kwetsbare leeftijd bereikt, en de bevolkingsgroei het effect van de vergrijzing niet meer compenseert (PBL 2013).
- Tussen 2010 en 2040 krimpt de omvang van de potentiële beroepsbevolking met zo'n 850.000 personen en dat is onder meer het gevolg van de uitrede van de babyboomgeneratie. Dat heeft gevolgen voor het verplaatsingsgedrag: de dagelijkse verplaatsing van woning naar werk wordt vervuld voor onregelmatige vrijetijdsverplaatsingen (PBL 2013).
- Vanaf 2020 wordt het dempende effect van de vergrijzing op de ontwikkeling van de mobiliteit groter dan het stuwende effect van de bevolkingsgroei, en heeft de demografische ontwikkeling per saldo een negatief effect op de groei van de (auto)mobiliteit. Dat betekent overigens niet per se dat de mobiliteit gaat afnemen. Tenslotte wordt het verplaatsingsgedrag, naast demografische, ook door andere factoren beïnvloed (PBL 2013).
- De mobiliteit in Nederland vergrijst vooral: een steeds groter deel van de afgelegde verplaatsingen en kilometers komt voor rekening van ouderen. Dit komt enerzijds door een toenemend aandeel ouderen in de bevolking, en daarmee in het verkeer, en anderzijds doordat de nieuwe generaties ouderen zich ook vaker en verder verplaatsen dan de ouderen van vroeger (Van Dam e.a. 2006; Van Dam e.a. 2012).
- Ouderen proberen in hun verplaatsingen zoveel mogelijk de spits te mijden. De vergrijzing (van de mobiliteit) leidt daardoor tot een gelijkmatiger spreiding van het (auto)verkeer over de dag en daarmee tot een geringere congestie (Van Dam e.a. 2006; Van Dam e.a. 2012).

Allochtonen en mobiliteit

- Een verdere groei van allochtone bevolkingsgroepen kan een verschuiving betekenen in de vervoermiddelkeuze, vooral in het binnenstedelijk vervoer in de grote steden: minder fiets, meer openbaar vervoer (Harms 2008). Op de lange termijn ebt dit effect weer weg, doordat het gedrag van volgende cohorten meer gaat lijken op dat van autochtonen; dit kan echter meerdere generaties duren.

- Bij een verandering van de samenstelling van de groep allochtonen, bijvoorbeeld door een grotere instroom van MOE-landers, kan ook het specifieke mobiliteitsgedrag van deze groep veranderen.

Sociaal-economische status en mobiliteit

- Er bestaat een sterke relatie tussen een toename van de welvaart en mobiliteitsgroei, zowel voor personen als voor goederen (WLO 2006).
- Bij personenmobiliteit is de toename van het huishoudensinkomen een sterke stimulans voor de toename van de mobiliteit. Inkomensgroei maakt het mogelijk een woning te vinden die beter aansluit bij de persoonlijke voorkeuren; doorgaans wordt daarbij een woning gekozen die verder van de werklocatie af ligt (WLO 2006).
- Inkomensgroei verruimt ook de mogelijkheden om vaker op vakantie te gaan, vaak in combinatie met de keus voor verderaf gelegen bestemmingen, wat ook leidt tot een toename van de mobiliteit (WLO 2006).
- Verbetering van de koopkracht stimuleert de aanschaf en het gebruik van een (eerste of tweede) auto (WLO 2006).
- Er bestaat ook een sterk verband tussen opleidingsniveau en mobiliteit, vooral voor het woon-werkverkeer. Hoogopgeleiden zijn bereid aanzienlijk grotere woon-werkafstanden af te leggen dan lager opgeleiden en zoeken hun banen dus in een ruimer gebied rondom de woning (PBL 2011; zie ook Van Ham 2002). Een stijging van het opleidingspeil kan daarmee een toename van de mobiliteit betekenen.

Toekomstige sociaal-demografische ontwikkelingen en de vraag naar ruimte in drie gebiedstypen

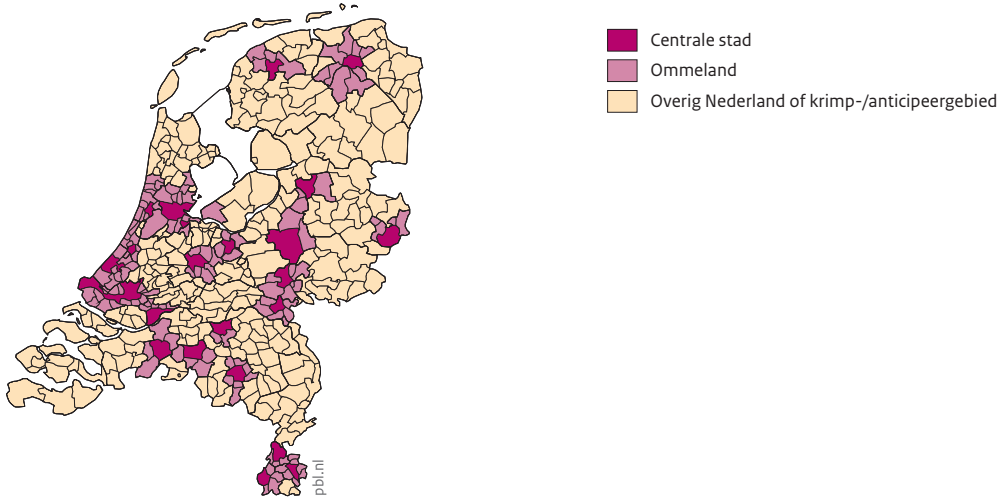
In dit hoofdstuk gaan we in op de derde onderzoeksvraag: *Wat betekenen de hoofdstuk 1 beschreven demografische ontwikkelingen en hun in hoofdstuk 2 beschreven ruimtelijke gevolgen voor verschillende te onderscheiden gebiedstypen?*

We hebben daartoe voor drie onderscheiden gebiedstypen (stadsgewesten, krimp- en anticipeergebieden en overig Nederland) geïnventariseerd wat de verwachte sociaal-demografische ontwikkelingen zijn. Dit is (met enkele nadere uitsplitsingen) gerapporteerd in de tabellen in bijlage 2. Vervolgens is voor deze drie gebiedstypen beschreven hoe de demografische ontwikkelingen in samenhang de ruimtelijke ontwikkelingen beïnvloeden, met nadruk op ontwikkelingen die relevant lijken voor het beleid. Dit is per gebiedstype gerapporteerd in drie paragrafen. Iedere paragraaf begint met een puntsgewijze samenvatting.

3.1 Stadsgewesten

- In de stadsgewesten concentreert de groei van de komende decennia zich, vooral in drie van de vier grote stadsgewesten in de Randstad (Amsterdam, Den Haag en Utrecht) en enkele stadsgewesten in het gebied rondom de Randstad (zoals Breda, Tilburg en Zwolle). In een aantal andere stadsgewesten wordt veel minder groei verwacht, in Zuid-Limburg zelfs krimp.
- Niet alleen zijn de bevolkings- en huishoudensgroei in stadsgewesten naar verwachting het sterkst, dit zijn ook de enige gebieden waar de komende periode een toename van de potentiële beroepsbevolking kan worden verwacht. De vergrijzing is hier in termen van aandelen 65-plussers het minst sterk, maar in absolute aantallen komen er hier wel de meeste ouderen bij.
- Op basis van de huishoudensgroei kan hier tot 2040 een behoefte aan 700.000 extra woningen worden verwacht. De huishoudensgroei zit bijna helemaal in de toename van het aantal oudere huishoudens. Dat betekent niet dat er vooral woningen voor ouderen bij moeten worden gebouwd: veel van de toekomstige ouderen bezitten een koophuis en willen hier blijven wonen. Aanpassingen in bestaande woningen worden daarom belangrijker. De honkvastheid van deze ouderen leidt op korte termijn tot minder vrijkomende woningen en minder dynamiek op de woningmarkt. Over iets langere tijd, als de eerste naoorlogse geboortecohorten de woningmarkt verlaten, komen snel veel woningen vrij. Dit zijn in toenemende mate koopwoningen, omdat de ouderen van straks vaker huiseigenaar zijn dan de ouderen van nu.
- De aandelen van zowel westerse als niet-westerse allochtonen blijven in de meeste steden verder stijgen, hoewel beide groepen zich in de toekomst waarschijnlijk meer over de rest van het land gaan spreiden. Zo kan de suburbanisatie van succesvolle allochtonen doorzetten. De segregatie van bevolkingsgroepen in de steden verloopt ook in de toekomst en in toenemende mate langs

Figuur 3.1
Stadsgewesten: centrale steden en ommeland

Bron: CBS (2005)

sociaal-economische lijnen; de mate waarin deze segregatie zich voordoet, is sterk afhankelijk van de menging van verschillende segmenten van de woningmarkt in buurten en wijken.

- Hoewel de beroepsbevolking in een aantal stadsgewesten naar verwachting in omvang blijft toenemen (en naar verwachting dan ook de werkgelegenheid), is er voorlopig geen behoefte aan uitbreiding van de ruimte voor werken (bedrijventerreinen en kantoren): door diverse oorzaken is hier nu al sprake van een overaanbod. Herstructurering is hier een belangrijke opgave.
- De groei van bevolkingsgroepen, zoals ouderen, alleenstaanden en allochtonen, kan een versterking betekenen van het draagvlak voor voorzieningen die op die groepen zijn gericht, zoals culturele en recreatieve voorzieningen in de stadscentra en in concentraties aan de stadsrand, etnische winkels en andere op allochtonen gerichte voorzieningen en zorg en andere voorzieningen in de buurt. Krimp van andere groepen, zoals gezinnen, kan leiden tot een vermindering van het draagvlak van andere voorzieningen. Maar behalve door de demografie wordt de behoefte aan en levensvatbaarheid van voorzieningen sterk bepaald door economische, technologische en sociaal-culturele ontwikkelingen.
- De bevolkingsgroei leidt samen met enkele andere ontwikkelingen waarschijnlijk tot een afremmende maar nog wel voortgaande toename van de mobiliteit in en rond de steden. Een voorziene verdere concentratie en bundeling van wonen en werken in de

Randstedelijke stadsgewesten betekent een vergroting van het draagvlak van zowel intrastedelijke als interstedelijke openbaarvervoervoorzieningen.

Stadsgewesten – afbakening en introductie

Het CBS onderscheidt in Nederland 22 stadsgewesten (zie Vliegen 2005; zie ook figuur 3.1). Stadsgewesten bestaan uit een centrale stedelijke gemeente, met daaromheen gelegen stedelijke, suburbane of landelijke gemeenten waarvan de bewoners sterke relaties met deze centrale stad onderhouden. Het gaat dan zowel om woningmarktrelaties (verhuizingen), arbeidsmarktrelaties (woon-werkverkeer) en verzorgingsrelaties (voorzieningengebruik).

De meeste Nederlandse stadsgewesten kenmerken zich door een (voorziene) groei van de bevolking en van de werkgelegenheid in de nabije toekomst. Die groei geldt evenwel niet voor alle stadsgewesten. Zo liggen de stadsgewesten Maastricht, Heerlen en Geleen-Sittard in krimpgebied Zuid-Limburg, en liggen de stadsgewesten Breda en Enschede in anticipeergebieden (zie paragraaf 3.2). Maar ook in dergelijke regio's is de voorziene respectievelijk mogelijke krimp niet gelijkelijk over de regio gespreid, en wordt voor stadsgewesten als Breda, Maastricht en Enschede nog steeds een lichte bevolkingsgroei voorzien. In twee stadsgewesten wordt een forse krimp van de totale bevolking verwacht: Heerlen en Geleen-Sittard.

Verwachte demografische ontwikkelingen

In de stadsgewesten wordt een sterkere bevolkingsgroei voorzien dan in Nederland als geheel. In de stadsgewesten neemt de bevolking tot 2040 met zo'n 12 procent toe, tegenover een nationale groei van 7,6 procent. Buiten de stadsgewesten wordt een bevolkingsgroei van slechts 2 procent voorzien.

Het aantal huishoudens neemt in de stadsgewesten naar verwachting toe met zo'n 16 procent, tegenover een groei van 13 procent buiten de stadsgewesten. Het aantal eenpersoonshuishoudens stijgt in de stadsgewesten met 28 procent, en buiten de stadsgewesten met maar liefst 50 procent. Dit laatste is een weerspiegeling van de sterke vergrijzing die buiten de stadsgewesten gaat optreden; een vergrijzing die gepaard gaat met een toenemend aantal oudere eenpersoonshuishoudens. Het aantal eenpersoonshuishoudens neemt tot 2040 met ongeveer 1 miljoen huishoudens toe, ongeveer gelijkelijk verdeeld over de stadsgewesten enerzijds en overig Nederland anderzijds.

Nederland vergrijst. In de stadsgewesten neemt het aantal ouderen (65-plussers) tot 2040 toe met zo'n 81 procent. Buiten de stadsgewesten neemt het aantal ouderen nog iets sterker toe: met 84 procent. In 2025 is het aandeel ouderen in de stadsgewesten toegenomen tot 22 procent en in 2040 tot 25 procent (nu is dat 15 procent). Buiten de stadsgewesten is sprake van een nog iets sterkere vergrijzing en is in 2040 29 procent van de bevolking ouder dan 65 jaar (nu is dat nog 16 procent).

De stadsgewesten blijven dus relatief jong, met relatief veel jongeren in de centrale steden en relatief veel gezinnen (kinderen) in het (suburbane) ommeland van de centrale steden. Het aandeel inwoners jonger dan 20 jaar is in de stadsgewesten in 2040 overigens gelijk aan datzelfde aandeel buiten de stadsgewesten: 21 procent. Tot 2040 is er wel sprake van enige ontgroening. In de stadsgewesten ligt het aandeel kinderen (0-19 jaar) momenteel op 23 procent; buiten de stadsgewesten is dat 25 procent. Gezien de totale bevolkingsgroei in de stadsgewesten het aantal kinderen in de stadsgewesten in de periode tot 2040 wel toe, met zo'n 95.000. Buiten de stadsgewesten neemt het aantal kinderen af, met zo'n 190.000.

De potentiële beroepsbevolking neemt af in Nederland. Deze afname vindt vooral buiten de stadsgewesten plaats. Daar neemt tot 2040 de potentiële beroepsbevolking af met zo'n 15 procent. In de stadsgewesten samen is er sprake van slechts een geringe afname (-2 procent); binnen de stadsgewesten neemt vooral in het ommeland van de centrale steden de potentiële beroepsbevolking af (-7 procent). In alle centrale steden samen is de groei gering: 3 procent.

Regionale verschillen

Zoals gezegd laten de verschillende te verwachten demografische ontwikkelingen geen uniform beeld over alle stadsgewesten zien. Zo zijn er stadsgewesten met een sterke bevolkingsgroei, zoals Utrecht, Amsterdam en Zwolle (tabel 3.1), en stadsgewesten met een geringe groei (Maastricht, Apeldoorn, Rotterdam) of zelfs met demografische krimp (Geleen-Sittard en Heerlen) (tabel 3.2).

Waar in Nederland het aantal huishoudens tot 2040 nog met zo'n 15 procent toeneemt, is de toename in sommige stadsgewesten groter dan 20 procent, zoals in Amersfoort, Amsterdam, Breda, Tilburg, Utrecht en Zwolle. In andere stadsgewesten, zoals Rotterdam en Leeuwarden, komt de groei maar nauwelijks boven de 10 procent uit, of is er zelfs sprake van een stabilisatie, zoals in de Zuid-Limburgse stadsgewesten Maastricht, Heerlen en Geleen-Sittard.

Van alle stadsgewesten neemt het aantal eenpersoonshuishoudens het sterkst toe in Tilburg, Amersfoort en Breda, met een toename van 40 tot 50 procent. Voor vrijwel alle stadsgewesten geldt daarbij dat de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens veel groter is in het ommeland dan in de centrale steden. Ook hiermee wordt de sterkere vergrijzing in het ommeland ten opzichte van de centrale stad weerspiegeld. Binnen alle stadsgewesten varieert het aandeel eenpersoonshuishoudens in 2040 van 34 procent in het ommeland van Zwolle, tot 57 procent in de stad (gemeente) Nijmegen.

Het aantal ouderen in de stadsgewesten Amersfoort en Amsterdam gaat meer dan verdubbelen. In het stadsgewest Amsterdam gaat het daarbij om een toename van meer dan 200.000 ouderen. Ook in de stadsgewesten Zwolle, Nijmegen, Utrecht en Den Bosch is het aantal ouderen in 2040 bijna twee keer zo groot als in 2010. In 2040 is het aandeel ouderen het grootst in de stadsgewesten Geleen-Sittard (32 procent), Heerlen (31 procent), Apeldoorn (30 procent) en Arnhem (27 procent). In 2040 is het aandeel ouderen het laagst in de stadsgewesten Utrecht (20 procent), Den Haag (21 procent), Amsterdam (21 procent) en Maastricht (23 procent). Vooral het ommeland van Geleen-Sittard, Heerlen, Maastricht, Nijmegen, Leeuwarden en Arnhem is in 2040 sterk vergrijsd, met meer dan 30 procent ouderen.

Grote regionale verschillen tussen en binnen stadsgewesten treffen we ook aan in de ontwikkeling van het aantal en aandeel niet-westerse allochtonen. In 2040 wonen de meeste niet-westerse allochtonen (nog steeds) in de vier grote steden: Amsterdam (39 procent), Rotterdam (33 procent), Den Haag (37 procent) en Utrecht (22 procent). Ook in het ommeland van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag wonen dan zo'n 20 procent niet-

Tabel 3.1

Demografische groeicijfers van de zes sterkst in bevolking groeiende stadsgewesten, 2010-2040 (2010=100)

	Bevolking	Huishoudens	Eenpers.hh.	0-19 jaar	20-64	65+
Utrecht	123	123	126	123	109	195
Amsterdam	121	121	126	117	106	212
Den Haag	119	117	123	116	107	175
Zwolle	117	121	129	113	101	197
Tilburg	115	121	143	109	100	187
Breda	114	121	148	107	101	172

Bron: Bron: CBS/PBL (2011)

Tabel 3.2

Demografische groeicijfers van de zes minst sterk in bevolking groeiende stadsgewesten, 2010-2040 (2010=100)

	Bevolking	Huishoudens	Eenpers.hh	0-19 jaar	20-64	65+
Arnhem	106	117	138	89	92	191
Rotterdam	106	112	127	99	96	167
Apeldoorn	104	114	142	98	86	177
Maastricht	102	103	110	101	95	125
Heerlen	91	100	123	78	78	148
Geleen-Sittard	91	99	134	85	74	155

Bron: CBS/PBL (2011)

westerse allochtonen. In de overige stadsgewesten zijn deze aandelen veel geringer. In de centrale steden Geleen-Sittard, Leeuwarden, Apeldoorn en Zwolle bijvoorbeeld, schommelt het aandeel niet-westerse allochtonen in 2040 zo rond de 10 procent.

Niet-westerse allochtonen gaan in toenemende mate in de buitenwijken van de centrale steden en in de suburbane gemeenten van het stadsgewest wonen. Enerzijds weerspiegelt dit proces de voortgaande opwaartse sociaal-economische mobiliteit van allochtonen, anderzijds een realisering van latente woonvoorkeuren van allochtonen. De segregatie van verschillende bevolkingsgroepen in steden verloopt ook in de toekomst en in toenemende mate langs sociaal-economische lijnen, al is de mate waarin zich een dergelijke segregatie voordoet sterk afhankelijk van de mate van menging van verschillende segmenten van de woningvoorraad in verschillende buurten en wijken (zie ook PBL 2010).

De vraag naar ruimte in de toekomst

De hiervoor geschetste demografische ontwikkelingen in de Nederlandse stadsgewesten zijn van invloed op de toekomstige vraag naar ruimte voor wonen, werken, voorzieningen en mobiliteit. Vooral de consequenties voor de vraag naar ruimte voor wonen zijn groot, zeker in de stadsgewesten die in de komende decennia te maken krijgen met een forse groei van de bevolking en van het

aantal huishoudens (en daarmee van de werkgelegenheid).

Daarbij moet nogmaals worden benadrukt dat de regionale verschillen in groei van het aantal inwoners en het aantal huishoudens groot zijn, ook tussen de stadsgewesten. Bovendien moet worden aangetekend dat de onzekerheden in de prognoses aanzienlijk zijn, zeker op langere termijn (zie hoofdstuk 1 voor een beschrijving van deze onzekerheden; zie ook PBL 2011). Sommige demografische ontwikkelingen (sterfte, geboorte) zijn makkelijker te voorspellen dan andere (migratie). Niettemin geldt voor de meeste stadsgewesten een perspectief van groei. Van bevolking, huishoudens en werkgelegenheid.

Ruimte voor wonen

Uitgaand van een suburbane tot gematigd stedelijke woningdichtheid van 30 tot 50 woningen per hectare, betekent dat voor een stadsgewest als Amsterdam, met een verwachte toename van 150.000 huishoudens, een uitbreidingsbehoefte van zo'n 3.000 tot 5.000 hectare. Die uitbreiding hoeft overigens niet noodzakelijkerwijs plaats te vinden buiten bestaand stedelijk gebied (op uitleglocaties), maar kan ook plaatsvinden op tot woongebied te transformeren bestaand stedelijk gebied met een nu nog andere bestemming, zoals bedrijfs- en haventerreinen (inbreiding). Ook in de stadsgewesten Den Haag, Rotterdam en Utrecht is de uitbreidingsbehoefte voor wonen groot. De totale

uitbreidingsbehoefte voor zo'n 700.000 huishoudens beslaat grofweg 15.000 tot 20.000 hectare woongebied. Alleen al in de Randstedelijke stadsgewesten gaat het om een ruimtebehoefte van 9.000 tot 15.000 hectare voor wonen. Buiten de Randstad is die uitbreidingsbehoefte al veel geringer en in sommige stadsgewesten vrijwel nihil. Aangezien de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens vooral op het conto van de vergrijzing moet worden geschreven, en ouderen nauwelijks verhuisgeneigd zijn, is de vraag naar appartementen gering, maar is aan combinaties van wonen en zorg in de buurt des te meer behoefte.

Ruimte voor werken

In de stadsgewesten is (even los van de regionale verschillen) enerzijds sprake van een zekere mate van stabilisering van de potentiële beroepsbevolking, ofwel van het arbeidsaanbod, en anderzijds vanwege de toename van het aantal inwoners en huishoudens van een toenemende vraag naar producten, diensten en voorzieningen en daarmee naar arbeid. Dit leidt tot een toenemende werkgelegenheid en bedrijvigheid in stadsgewesten, en daarmee mogelijk tot een toenemende vraag naar ruimte voor kantoren en overige bedrijfsruimte. Of dit een uitbreidingsbehoefte impliceert, is evenwel de vraag, dit gezien de huidige reeds bestaande overmaat aan bedrijfsterreinen en kantoren (CPB 2012). Hergebruik, herstructurering en transformatie van verouderde bedrijfs- en haventerreinen ligt hierbij meer voor de hand dan het ontwikkelen van nieuwe terreinen.

De ruimtelijke uitbreidingsbehoefte voor werken is overigens sterk afhankelijk van de internationale conjunctuur, van verschuivingen in de nationale en internationale economische structuur en arbeidsdeling, en van allerlei technologische en sociaal-culturele ontwikkelingen (van e-werken tot emancipatie en participatie). Demografische ontwikkelingen spelen bij de ontwikkeling van de stuwende bedrijvigheid slechts een geringe rol. Het is vooral de verzorgende werkgelegenheid die gerelateerd is aan demografische ontwikkelingen, met andere woorden aan ontwikkelingen in de lokale en regionale vraag naar allerlei producten, diensten en voorzieningen.

Ruimte voor mobiliteit

In de stadsgewesten blijven de aantallen inwoners en huishoudens voorlopig nog toenemen. De mobiliteit (het aantal verplaatsingen) neemt er toe, zowel in het woon-werkverkeer als in de vrije tijd. Bij dit laatste speelt de vergrijzing van de actieve en uithuizige babyboomgeneratie een rol (Jorritsma & Olde Kalter 2008). Dit alles betekent een grotere belasting van de verkeersinfrastructuur en een toenemende vraag naar ruimte voor mobiliteit; voor verplaatsen en parkeren,

voor autoverkeer en openbaar vervoer, intrastedelijk en interstedelijk. Een voorziene verdere concentratie en bundeling van wonen en werken in de Randstedelijke stadsgewesten betekent een vergroting van het draagvlak van zowel intrastedelijke als interstedelijke openbaarvervoervoorzieningen.

Ruimte voor voorzieningen

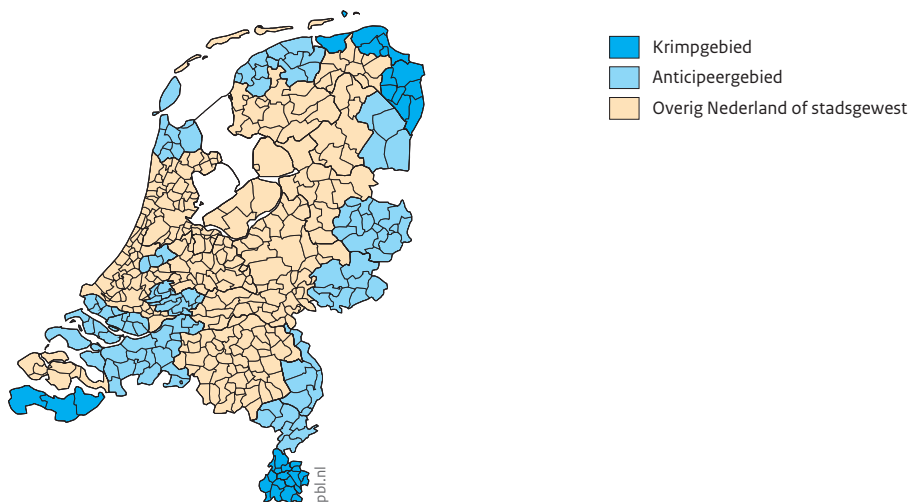
Zoals gezegd, is het perspectief voor de meeste stadsgewesten er een van groei: van bevolking en huishoudens, van ouderen én jongeren en van allochtonen. Het draagvlak van allerlei dagelijkse en niet-dagelijkse voorzieningen, van zowel stedelijke en regionale voorzieningen als van buurtvoorzieningen neemt daarbij toe. Wellicht neemt ook de vraag naar bepaalde voorzieningen toe, en daarmee de vraag naar ruimte voor deze voorzieningen. Dat kan variëren van vrijetijdsvoorzieningen in de binnenstad en in concentraties aan de stadsrand, tot zorgvoorzieningen en winkels in stedelijke woonbuurten. Krimp van andere bevolkingsgroepen, zoals gezinnen, kan leiden tot een afname van het draagvlak van andere voorzieningen, zoals scholen, kinderopvang en andere op kinderen gerichte voorzieningen.

De ontwikkeling in de aanwezigheid van voorzieningen is evenwel niet alleen afhankelijk van kwantitatieve ontwikkelingen aan de vraagzijde. Ook economische, sociaal-culturele en technologische ontwikkelingen spelen hierbij een rol. Een blik in de toekomst is daarbij met veel onzekerheden omgeven.

3.2 Krimp- en anticipeergebieden

- Krimpgebieden mogen sociaal-demografisch gezien op vrijwel alle fronten gaan krimpen (qua inwoners, jongeren, huishoudens en potentieel werkenden), binnen de krimp is ook ruimte voor groei. Zo neemt binnen het krimpend aantal huishoudens het aantal eenpersoonshuishoudens toe, en binnen het krimpende aantal inwoners, het aantal niet-westerse allochtonen. Krimpgebieden krijgen bovendien te maken met een sterke vergrijzing.
- In de anticipeergebieden zijn de sociaal-demografische ontwikkelingen wat diffuser en omgeven door meer onzekerheid. Hoewel geen sprake lijkt van substantiële en structurele demografische krimp, is voor sommige anticipeergebieden wel bevolkingskrimp voorzien. Ook het aantal jongeren, potentieel werkenden en autochtone Nederlanders neemt af. Binnen het toenemende aantal huishoudens neemt vooral het aantal eenpersoonshuishoudens toe.
- In de krimpgebieden kan de voorziene huishoudenskrimp een negatieve spiraal op de woningmarkt in gang zetten van olopemde

Figuur 3.2
Krimp- en anticipeergebieden

Bron: BZK (2011)

verkooptijden, verhuurproblemen en neerwaartse druk op de huizenprijzen, tot toenemende leegstand en leefbaarheidsproblemen. Op de langere termijn kan deze negatieve spiraal worden versterkt door sterke vergrijzing wanneer de babyboomers in toenemende mate de woningmarkt gaan verlaten.

- Het toenemende aantal ouderen in de krimp- en anticipeergebieden gaat gepaard met een toenemende behoefte aan voor ouderen geschikte woningen, waaronder wonen met (zorg)diensten.
- Vanwege de daling van het aantal potentieel werkenden neemt het tekort aan arbeidskrachten toe; vooral in de zorg zijn knelpunten voorzien, omdat de vraag naar zorg door de vergrijzing groter wordt. De krimpgebieden moeten op de langere termijn daarnaast ook rekening houden met een afname van het aantal banen als gevolg van demografische krimp, vooral in de verzorgende sector (horeca, detailhandel en dergelijke) en toenemende leegstand van winkelpanden en kantoren.
- De voorziene bevolkingsdaling in de krimpgebieden leidt niet vanzelfsprekend tot een evenredige daling van de mobiliteit en het aantal files. Naar verwachting neemt (zowel in de krimp- als in de anticipeergebieden) wel het woon-werkverkeer af (door een dalend aantal werkenden) en het aantal recreatieve verplaatsingen toe (door vergrijzing).
- Vooral in de krimpgebieden neemt het draagvlak voor voorzieningen als winkels, openbaar vervoer en basisscholen af door bevolkingskrimp en ontgroening. Vergrijzing en in mindere mate verkleuring (toename

van het aandeel allochtonen) vergroten juist het draagvlak van (bepaalde) voorzieningen. De uiteindelijke balans en de vraag of bepaalde voorzieningen (in toenemende mate) uit de krimp- en anticipeergebieden gaan verdwijnen, hangt vooral af van andere factoren, zoals schaalvergrotings- en concentratietendensen en veranderend (keuze)gedrag van consumenten.

Krimp- en anticipeergebieden: afbakening en introductie

De krimp- en anticipeergebieden zijn vastgesteld op grond van de demografische ontwikkelingen in de desbetreffende gebieden. Krimpgebieden onderscheiden zich door een substantiële en structurele daling van de bevolking en huishoudens (Rijk et al. 2012). Anticipeergebieden kenmerken zich door een bevolkings- en/of huishoudensdaling in de periode 2010-2020 en/of in de periode 2020-2040. De uiteindelijke gebieden zijn vastgesteld na instemming van de provincies en aangemerkte anticipeergebieden zelf (BZK 2011). Vanwege de onzekerheden waarmee regionale prognoses gepaard gaan, is het vooral voor de anticipeergebieden onzeker of de krimp daadwerkelijk inzet. Dit varieert per onderwerp (bevolking, werkgelegenheid, mobiliteit) en per scenario (zie Ritsema van Eck et al. 2012).

Verwachte demografische ontwikkelingen

De zeven krimpgebieden die Nederland telt, krijgen met een omvangrijke bevolkingsdaling te maken. Tussen 2010 en 2040 neemt het aantal inwoners met een kleine

Tabel 3.3

Sociaal-demografische ontwikkelingen in de zeven krimpgebieden, 2010-2040 (2010=100)

	Bevolking	Huishoudens	Eenpers.hh	0-19	20-64	65+
Eemsdelta	77	86	114	64	61	143
Oost-Groningen	90	99	135	81	72	159
De Marne	85	96	131	58	74	150
Parkstad Limburg	91	100	123	78	78	148
Maastricht Mergelland	100	103	111	98	92	128
Westelijke Mijnstreken	91	99	134	85	74	155
Zeeuws-Vlaanderen	86	93	120	78	70	141

Bron: CBS/PBL (2011)

82.000 af. De mate van krimp verschilt echter sterk tussen de verschillende krimpgebieden. Vooral de Eemsdelta lijkt aan de vooravond te staan van een sterke bevolkingskrimp. In 2040 telt het gebied circa 23 procent minder inwoners dan in 2010, wat neerkomt op een afname van bijna 15.000 inwoners. Het krimpgebied Maastricht Mergelland daarentegen, wordt slechts in geringe mate geconfronteerd met bevolkingskrimp (tabel 3.3 en 3.4). In de 16 anticipeergebieden tezamen neemt het aantal inwoners ook af, zij het in veel mindere mate. In de periode tot 2040 wordt een daling voorzien van circa 10.500 inwoners. Dit is echter een gemiddelde. Kijkend naar de afzonderlijke anticipeergebieden, zijn er zowel anticipeergebieden waar de bevolkingsomvang de komende decennia daalt, als gebieden waarvoor een bevolkingsgroei wordt voorzien. Die gebieden die groeien, bijvoorbeeld West-Brabant, krijgen op een lager ruimtelijk schaalniveau (bijvoorbeeld op het niveau van kleine gemeenten) echter wel te maken met krimp. Het Stadsgewest Breda binnen West-Brabant is echter wel groeiende; evenals elders is dus ook op een lager ruimtelijk schaalniveau de trek naar de stad zichtbaar. Bij de huishoudensontwikkeling is het beeld nog gemêleerder. Voor de krimpgebieden is tot 2040 een huishoudensdaling van 7.300 huishoudens voorzien. Maar daarbij moet worden opgemerkt dat sommige gebieden meer krimpen dan andere gebieden, met wederom de Eemsdelta als 'top-krimper'. In Maastricht Mergelland neemt het aantal huishoudens nog wat toe tussen 2010 en 2040 (tabel 3.3 en tabel 3.4). In tegenstelling tot de krimpgebieden, is van huishoudensdaling geen sprake in de anticipeergebieden. Het aantal huishoudens neemt in de anticipeergebieden naar verwachting toe met circa 154.100. In de anticipeergebieden werkt het proces van gezinsverdunding compenserend op de bevolkingskrimp (De Jong & Van Duin 2009). In die gebieden neemt het aantal eenpersoonshuishoudens met bijna de helft toe. Volgens de regionale huishoudensprognose tellen de

anticipeergebieden in 2040 naar verwachting 207.400 meer eenpersoonshuishoudens dan in 2010. Ook in de krimpgebieden gaat de voorziene huishoudensdaling dus hand in hand met een toename van het aantal eenpersoonshuishoudens. Tot slot kunnen krimp en groei ook naast elkaar bestaan binnen de gebieden. Zo geldt voor krimpgebied Parkstad Limburg in 2025 vooral een huishoudensdaling in de stedelijke gemeenten. De landelijke gemeenten zien juist een huishoudensgroei (De Jong & Verwest 2009).

In tegenstelling tot bevolkings- en huishoudensontwikkelingen (in aantallen) is de richting van leeftijdgerelateerde sociaal-demografische ontwikkelingen eenduidig. Vrijwel zonder uitzondering krijgen alle krimp- en anticipeergebieden te maken met vergrijzing, ontgroening en een krimpende bevolking in de werkzame leeftijd. In de krimpgebieden is circa 30 procent van de inwoners in 2040 65 jaar of ouder; tezamen tellen de krimpgebieden dan bijna 82.000 meer 65-plussers dan in 2010. In Parkstad Limburg wonen in 2040 naar verwachting 23.500 meer 65-plussers dan in 2010 (tabel 3.3 en tabel 3.4). In de anticipeergebieden neemt het aantal 65-plussers met bijna een miljoen toe; een toename van maar liefst 80 procent. Vooral de Rijnstreek in het Groene Hart staat aan de vooravond van een stevige vergrijzing: het aantal 65-plussers gaat in de periode 2010-2040 meer dan verdubbelen, wat neerkomt op een toename van 19.800 ten opzichte van 2010. De krimp- en anticipeergebieden zien niet alleen de bevolking dalen maar ook de bevolking in de werkzame leeftijd: de potentiële beroepsbevolking. Vooral in anticipeergebieden is de daling sterk. In termen van arbeidspotentieel 'verliezen' de anticipeergebieden tezamen circa 331.400 potentieel werkenden (inwoners in de leeftijd van 20 tot 65 jaar). Voor de krimpgebieden is een daling van de potentiële beroepsbevolking voorzien van 129.100.

Tabel 3.4

Sociaal-demografische ontwikkelingen van de 7 krimpggebieden (absolute toe- of afname 2010-2040)

	Bevolking	Huishoudens	Eenpers.hh	0-19	20-64	65+
Eemsdelta	-14.900	-4.200	1.300	-5.300	-14.900	5.300
Oost-Groningen	-14.800	-800	7.100	-6.500	-24.900	16.800
De Marne	-1.600	-200	500	-1.000	-1.600	1.000
Parkstad Limburg	-22.000	-600	9.600	-10.600	-34.900	23.500
Maastricht Mergelland	-100	2.600	4.600	-800	-10.200	10.900
Westelijke Mijnstreken	-13.200	-600	7.500	-4.800	-23.800	15.300
Zeeuws-Vlaanderen	-15.100	-3.600	3.000	-5.000	-18.800	9.000

Bron: CBS/PBL (2011)

In de krimpggebieden neemt het aantal niet-westerse allochtonen toe, zowel in relatieve als in absolute zin. De relatieve toename wordt 'versterkt' doordat het aantal autochtonen dalende is. In 2040 tellen de krimpggebieden naar verwachting 108.000 minder autochtone inwoners. Ook het aantal westerse allochtonen daalt naar verwachting in de krimpggebieden. In 2040 leven er in de krimpggebieden naar verwachting een kleine 15.000 westerse allochtonen minder dan in 2010. In overeenstemming met de constatering dat de concentratie van westerse allochtonen gaat uitwaaiëren over Nederland, wordt in de anticipeergebieden juist een toename van het aantal westerse allochtonen voorzien.

De vraag naar ruimte in de toekomst

Krimp- en anticipeergebieden krijgen te maken met een uiteenlopend palet aan sociaal-demografische ontwikkelingen. Deze ontwikkelingen werken niet altijd op eenzelfde wijze door in de ruimtelijke ontwikkelingen en de ruimtevraag; vaak hebben ze tegenovergestelde effecten. Dit maakt het lastig om een eenduidige conclusie te trekken over het gecombineerde effect van bepaalde sociaal-demografische ontwikkelingen op de ruimte, zoals de mobiliteit in krimpggebieden.

Krimpggebieden**Ruimte voor wonen**

Doordat het aantal huishoudens terugloopt, daalt de woningvraag navenant. Voor huiseigenaren die willen of moeten verhuizen (of erfgenamen die het ouderlijk huis willen verkopen) en verhuurders die trachten vrijgekomen huurwoningen opnieuw te verkopen, wordt het lastiger een koper dan wel nieuwe huurder te vinden. Verkooptijden lopen op, de huizenprijzen komen onder druk te staan, en uiteindelijk neemt de leegstand toe. Deze negatieve spiraal treedt vooral op in de minst aantrekkelijke wijken en buurten van de krimpggebieden. Het zijn deze wijken waar de kans bestaat op een

toenemende concentratie van kansarmen en toenemende leefbaarheidsproblemen.

De negatieve effecten worden bovendien versterkt door de toenemende en versnelde vergrijzing in de krimpggebieden. Ouderen verhuizen nu eenmaal minder dan jongeren, waardoor de verhuismobiliteit (verhuisbewegingen per 1.000 inwoners) daalt. Hierdoor komt de prijs nog meer onder druk te staan. Op de langere termijn resulteert de vergrijzing in een toenemend woningaanbod. Uiteindelijk gaan de babyboomers de woningmarkt immers verlaten, ofwel door sterfte ofwel door verhuizingen naar intramurale instellingen als verzorgingshuizen. In krimpggebieden waar reeds sprake is van een 'overmaat' aan woningen en een ontspannen woningmarkt, kan het moeilijk zijn om de vrijgekomen woningen te verkopen of te verhuren. Dit geldt temeer omdat het vrijkomende aanbod in toenemende mate uit (eengezins)koopwoningen bestaat en de traditionele doelgroep voor deze woningtypen (gezinnen) slinkende is in de krimpggebieden. Hoewel diverse studies wijzen op het mogelijke tekort aan eengezinswoningen als gevolg van de vergrijzing (omdat de gezinswoningen waarin ouderen wonen slechts mondjesmaat beschikbaar komen vanwege de honkvastheid van ouderen; zie bijvoorbeeld Van Iersel et al. 2009; VROM 2010) is het nog maar de vraag of dit effect gaat optreden in de krimpggebieden. Niet alleen vanwege de ontspannenheid op de woningmarkt, maar ook omdat de vraag naar eengezinswoningen naar verwachting afneemt.

Gezien de versnelde en sterke vergrijzing, krijgen de krimpggebieden te maken met een toenemende vraag naar (en een toenemende tekort van) voor ouderen geschikte woningen. Omdat veel ouderen oud (willen) worden in de eigen woning geldt in de krimpggebieden een relatief grote opgave wat betreft aanpassingen in de oudbouw. Daarbij gaat het om het verwijderen van drempels en het plaatsen van trapliften, tot het

installeren van 'smart-home'-achtige snufjes. Ook de vraag naar wonen met (zorg)diensten neemt toe. Hoewel ouderen van nu vitaler zijn dan de ouderen van vroeger, krijgen vrijwel alle ouderen immers op een gegeven moment te kampen met lichamelijke gebreken en een toenemende behoefte aan zorg. Dit laatste kan lastig te faciliteren zijn in de krimpgebieden, gezien de dalende potentiële beroepsbevolking en de relatief grote grijze druk alhier. Waar in de krimpgebieden in 2040 de verhouding tussen 65-plussers en potentiële arbeidskrachten (15-65 jarigen) ongeveer 10 op 19 bedraagt, geldt op nationaal niveau een verhouding van 10 op 22 en in de vier grote steden zelfs 10 op 36. Door technologische toepassingen, zoals telemedicijnen en alarmsystemen, kan de toenemende behoefte aan wonen met zorg mogelijk voor een deel met minder zorgpersoneel worden vervuld. Toch kan het vooral in de landelijke krimpgebieden moeilijk zijn om de toenemende behoefte aan wonen met zorg te faciliteren, vanwege de geringere dichtheden en grotere afstanden alhier. Op het platteland zijn ouderen mogelijk eerder genoodzaakt te verhuizen naar een nabijgelegen grote stad of centrale dorpskern waar wel wonen met zorg wordt aangeboden.

Ruimte voor werken

De relatie tussen demografische en regionaal-economische ontwikkelingen is complex en verloopt minder direct dan die tussen demografie en woningmarkt (zie ook Verwest & Van Dam 2010). Bovendien verloopt de relatie zowel via de vraag- als via de aanbodkant. Krimpgebieden zien het aantal mensen in de werkzame leeftijd (15-65 jaar) met circa 23 procent krimpen tussen 2010 en 2040 (wat neerkomt op een absolute afname van 140.400 potentieel werkenden in de leeftijdsgroep 15-65 jaar). Toch krimpt het arbeidsaanbod naar verwachting niet evenredig mee met de potentiële beroepsbevolking. De arbeidsparticipatie neemt de komende jaren namelijk nog toe. Hoewel het de omslag naar krimp niet volledig ongedaan kan maken, kan het de invloed van demografische krimp op het arbeidsaanbod wel ten dele compenseren (Van Dam et al. 2006; Ritsema van Eck et al. 2012).

Vanwege de daling van het aantal potentieel werkenden kunnen – zeker in arbeidsintensieve sectoren – tekorten ontstaan aan (gekwalificeerde) werknemers. Door de regionale krapte op de arbeidsmarkt wordt het dan ook moeilijker om vacatures in te vullen. In krimpgebieden verwachten lokale overheden en het bedrijfsleven dat het tekort aan arbeidskrachten snel toeneemt, onder andere in de technische en vooral de zorgsector omdat hier de vraag naar personeel vanwege de vergrijzing juist toeneemt (zie bijvoorbeeld Verwest & Van Dam 2010). Om toch in de zorgbehoefte te voorzien, kan grote financiële gevolgen hebben. En daardoor kan minder

financiële ruimte overblijven voor andere (publieke) voorzieningen.

Op de langere termijn past de werkgelegenheid (en dus vraag naar arbeid) zich aan aan demografische ontwikkelingen. De krimpgebieden moeten op de langere termijn dan ook rekening houden met een afname van de werkgelegenheid/het aantal banen (Ritsema van Eck et al. 2012).

Daarnaast kan de kleinere afzetmarkt, via bedrijfsbeëindigingen en de verwachte afname van de potentiële beroepsbevolking (Renes et al. 2009), resulteren in een toenemende leegstand van winkelpanden en kantoren (Van Dam et al. 2006; Verwest & Van Dam 2010). In de krimpgebieden neemt de behoefte aan kantoren en bedrijventerreinen dan ook naar alle waarschijnlijkheid af. Het is nog maar de vraag of in de perifere krimplocaties een nieuwe huurder kan worden gevonden voor leegstaande (nieuwe) kantoorpanden (Zuidema & Van Elp 2010). Tegelijkertijd moet worden bedacht dat op bedrijventerreinen in de krimpgebieden vooral bedrijven uit de logistieke sector en kantoren zijn gevestigd (Van Dijk & Pellenburg 2006). En zulke bedrijven lijken minder gevoelig voor demografische krimp. Bovendien wordt de vraag naar bedrijventerreinen niet alleen bepaald door demografische ontwikkelingen, maar ook door de elasticiteit van grondprijzen, regionaal-economische ontwikkelingen en het ruimtelijkeorderingsbeleid (Van Dam et al. 2006).

Ruimte voor mobiliteit

De redenering volgend dat een groeiende bevolking heeft bijgedragen aan de mobiliteitsgroei, lijkt het aannemelijk dat demografische krimp kan resulteren in een afname van de mobiliteit (Van Dam et al. 2006). Minder inwoners betekent immers minder automobilisten en verkeersdeelnemers. Echter, in de krimpgebieden krimpt het aantal huishoudens veel minder. En juist het aantal huishoudens is belangrijker voor een aantal aspecten van mobiliteit dan de bevolkingsomvang. Denk daarbij in ieder geval aan het autobezit maar ook aan verplaatsingen die voor het huishouden worden gemaakt, zoals verplaatsingen voor de dagelijkse boodschappen (CPB et al. 2006). In de krimpgebieden neemt binnen het krimpende aantal huishoudens het aantal eenpersoonshuishoudens bovendien toe. En doorgaans is de mobiliteit van alleenstaanden in termen van aantallen verplaatsingen groter dan die van leden van meerpersoonshuishoudens (Harms 2008). Krimpgebieden krijgen ook te maken met een krimp van het aantal personen in de werkzame leeftijd. Dit kan resulteren in een vermindering van het woon-werkverkeer en drukte in de spitsuren. Hier tegenover staat een mogelijke toename van het aantal recreatieve

verplaatsingen als gevolg van de versnelde vergrijzing. Niet alleen door de 'eigen' ouderen, maar ook door ouderen uit andere regio's, juist omdat diverse krimpgebieden (waaronder in Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg) een op toerisme gericht profiel hebben. Vooral landschappelijk aantrekkelijke krimpgebieden maken dan ook kans op toenemende recreatieve spitsen en langer en drukker wordende avondspitsen als gevolg van de vergrijzing (Van Dam et al. 2012). Bevolkingsdaling leidt al met al niet per definitie tot minder mobiliteit. De omvang en de samenstelling van de bevolking zijn weliswaar van invloed op de mobiliteit en de verkeersdruk, maar de som van andere ontwikkelingen is bepalender. Mobiliteit wordt slechts ten dele bepaald door demografische factoren; andere factoren als welvaartsontwikkelingen, sociaal-culturele ontwikkelingen en gedragsveranderingen in vervoersmiddelkeuze en tijdsbesteding zijn ook van belang (Van Dam et al. 2006).

Door de afname van de vraag naar openbaar vervoer kan de exploitatie onder druk komen te staan. Voor gebieden waar sprake is van bevolkingsdaling en waar de vraag naar openbaar vervoer al laag is, boet het reguliere openbaar vervoer waarschijnlijk aan kwaliteit in. Dat hoeft echter niet tot een verslechtering van de bereikbaarheid te leiden. Andere vervoersconcepten, zoals vraagafhankelijke vervoerssystemen waaronder regiotaxi's, kunnen er als alternatief aan bijdragen dat de kwaliteit van de bereikbaarheid op peil blijft (zie bijvoorbeeld Rijk et al. 2011).

Ruimte voor voorzieningen

De voorziene demografische krimp (vooral bevolkingskrimp) in de krimpgebieden, resulteert in hogere kosten van voorzieningen per hoofd van de bevolking en een afnemend draagvlak van voorzieningen en bedrijven. Dit geldt zowel op het niveau van buurten en wijken als op het niveau van gemeenten en regio's. Ook krimp van samenstellende delen van de bevolking kan het draagvlak van bepaalde voorzieningen verkleinen. Denk bijvoorbeeld aan een dalend aantal kinderen (en dus leerlingenaantallen) als gevolg van de ontgroening in de krimpgebieden. Het dalende aantal leerlingenaantal resulteert in teruglopende inkomsten (het grootste deel van het personele en materiële onderwijsbudget is immers leerling-afhankelijk) en kan ertoe leiden dat scholen de zogenaamde opheffingsnorm onderschrijden (Rijk et al. 2009). Vanwege het afvallende draagvlak, is het goed denkbaar dat uiteindelijk bepaalde voorzieningen – zoals supermarkten, postkantoren, openbaarvervoervoorzieningen en 'kindgerichte' voorzieningen als basisscholen en crèches – in toenemende mate uit de krimpgebieden verdwijnen. Het

verdwijnen van deze voorzieningen is echter niet alleen toe te schrijven aan demografische krimp. Ook schaalvergrotings- en concentratietendensen en veranderend (keuze)gedrag van gebruikers/consumenten spelen daarbij een rol. Deze processen zijn niet alleen voorbehouden aan krimpgebieden, maar treden daar wel versneld op (Rijk et al. 2009).

Waar bevolkingskrimp het draagvlak van voorzieningen verkleint, kan vergrijzing het draagvlak voor bepaalde voorzieningen verstevigen. Vergrijzing heeft in die zin dus een compenserend effect. Het toenemende aantal ouderen, en vooral minder mobiele en zorgbehoevende ouderen, betekent bovenal een toenemende vraag naar zorgdiensten en zorgvoorzieningen, zoals zorgsteunpunten, thuiszorg en ziekenhuizen. Een toename van het aantal (actieve) ouderen kan in de meer stedelijke krimpgebieden ook resulteren in een toenemende vraag naar culturele en recreatieve voorzieningen (van theaters tot horeca). Een toename van het aantal ouderen kan, gezien hun steeds kleiner wordende actieradius, het draagvlak van allerlei buurtvoorzieningen (zoals buurtwinkeltjes) vergroten. Of dit in het kader van de voorziene bevolkingskrimp genoeg is om bepaalde voorzieningen te behouden, is uiteraard de vraag. Wel staat vast dat het verdwijnen van lokale voorzieningen grote gevolgen kan hebben voor de groeiende groep minder mobiele, oudere inwoners in de krimpgebieden (vergelijk Rijk et al. 2009).

De bevolking in de krimpgebieden wordt niet alleen grijs, maar ook minder 'wit' – in aantallen en in aandelen allochtonen. Het is onzeker hoe het toenemende aantal niet-westerse allochtonen binnen het dalende aantal inwoners gaat uitwerken wanneer het gaat om voorzieningen. De toenemende vraag naar etnisch-specifieke voorzieningen kan enerzijds resulteren in nieuwe op niet-westerse allochtonen gerichte buurtwinkels. Anderzijds is het ook goed mogelijk dat daar waar het aantal/aandeel allochtonen in de krimpgebieden het meest toeneemt, buurtwinkels er in toenemende mate voor kiezen om etnisch-specifieke producten in hun assortiment op te nemen.

Anticipeergebieden

Ruimte voor wonen

In anticipeergebieden zijn minder grote effecten voor de woningmarkt voorzien waar het gaat om demografische krimp dan in de typische krimpgebieden. In anticipeergebieden is immers geen sprake van huishoudenskrimp, maar neemt het aantal huishoudens nog met circa 154.000 toe. In de anticipeergebieden is dan ook eerder sprake van een uitbreidingsbehoefte dan van een overmaat aan woningen.

Als gevolg van de sterke vergrijzing neemt, net als in de krimpgebieden, de behoefte aan voor ouderen geschikte woningen toen, en kan de toenemende grijze druk het faciliteren van wonen met zorg bemoeilijken.

In hoeverre de uitstroom van de babyboomers kan resulteren in een negatieve spiraal vergelijkbaar met de voorziene negatieve spiraal in de krimpgebieden (als gevolg van demografische krimp en vergrijzing) hangt af van de toename van het aantal huishoudens in het desbetreffende anticipeergebied, en de druk op de regionale woningmarkt. In die anticipeergebieden waar de woningmarkt als matig gespannen te boek staat (bijvoorbeeld in de Zuidvleugel van de Randstad), kan het vrijkomende aanbod de mogelijkheden verruimen voor startende huishoudens. In die gebieden waar de woningmarkt als vrij ontspannen te boek staat (bijvoorbeeld in Noord-Friesland), kan het vrijkomende aanbod uiteindelijk resulteren in langere verkooptijden, verkoop- en verhuurproblemen, een neerwaartse prijsdruk en leegstand – zij het dat de omvang van deze effecten waarschijnlijk geringer is dan het gecombineerde effect van huishoudenskrimp en vergrijzing in de krimpgebieden.

Ruimte voor werken

In de anticipeergebieden neemt tot 2040 het aantal inwoners in de werkzame leeftijd (15-65 jaar) met circa 16 procent af, ofwel een afname van ruim 361.300 potentieel werkenden. Op regionaal niveau resulteert dit in oplopende tekorten aan (gekwalficeerde) werknemers, wat vooral in (dienstverlenende) arbeidsintensieve sectoren, zoals de (ouderen)zorg, voor problemen kan gaan zorgen.

Net als in de krimpgebieden, geldt ook voor de anticipeergebieden dat de bevolkingskrimp en de krimp van de potentiële beroepsbevolking kan resulteren in een kleinere afzetmarkt, wat uiteindelijk bedrijfsbeëindigingen tot gevolg kan hebben, onder andere in de consumentendiensten. Daardoor kan een overaanbod van winkels, horecagelegenheden en kantoren ontstaan, met toenemende leegstand als resultante (Van Dam et al. 2006; Verwest & Van Dam 2010). Daarnaast neemt ook in de anticipeergebieden de werkgelegenheid waarschijnlijk af (Ritsema van Eck et al. 2012).

Ruimte voor mobiliteit

De voorziene bevolkingskrimp in de anticipeergebieden gaat niet vanzelfsprekend gepaard met een afname van de mobiliteit (en zelfs nog minder dan in de krimpgebieden, omdat in de anticipeergebieden het aantal huishoudens vooralsnog gewoon toeneemt). Dit geldt temeer omdat mobiliteit niet alleen door sociaal-demografische ontwikkelingen wordt bepaald, maar ook door factoren als welvaartsontwikkelingen en sociaal-

culturele ontwikkelingen. Vooral in de meer Randstedelijk gelegen anticipeergebieden is het nog geen uitgemaakte zaak wat er gaat gebeuren en in welke richting de mobiliteit en fileproblematiek zich gaan ontwikkelen. In het lage scenario maken uiteindelijk alle gebieden, dus ook de anticipeergebieden, in toenemende mate kans op stabilisatie of een (lichte) afname van de mobiliteit. In het hoge scenario blijft de mobiliteit echter gewoon toenemen, waardoor binnen de anticipeergebieden op enkele plekken op het hoofdwegennet beperkte congestievorming kan optreden (Hilbers et al. 2011; Ritsema van Eck et al. 2012).

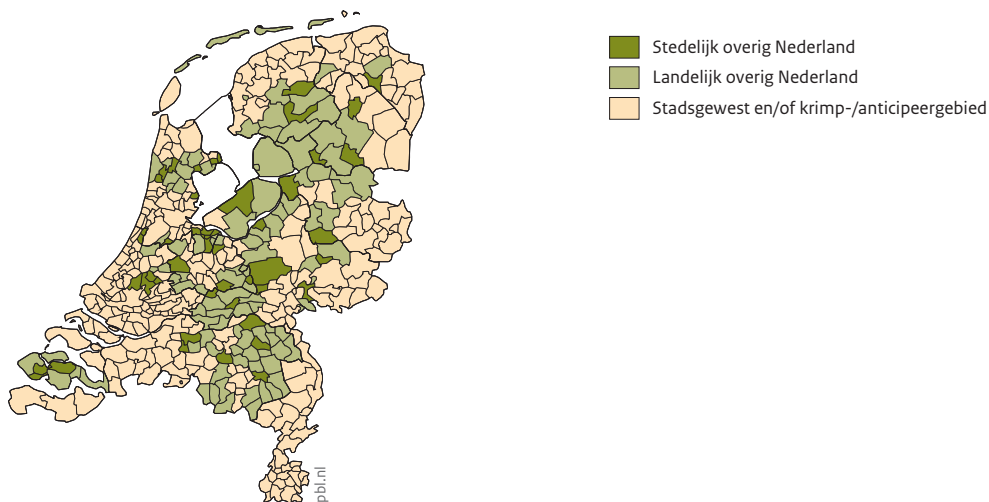
Ruimte voor voorzieningen

De voorziene bevolkingskrimp in de anticipeergebieden tast het draagvlak aan van bepaalde voorzieningen, zoals winkels, bibliotheken en bioscopen. Toch is het niet gezegd dat voorzieningen uit de anticipeergebieden gaan vertrekken, puur en alleen vanwege de voorziene bevolkingskrimp. Schaalvergrotings- en concentratietendensen zijn immers al langer gaande en ingegeven door veranderend (keuze)gedrag van consumenten/gebruikers en aanbieders. In die zin draagt demografische krimp meer bij aan het vertrek van bepaalde type voorzieningen dan dat ze het veroorzaakt. Anticipeergebieden krijgen niet alleen te maken met krimp, maar ook met groei. De sterke groei van het aantal ouderen – met 426.400 tussen 2010 en 2040 – vergroot de vraag naar en het draagvlak van buurtvoorzieningen en zorgvoorzieningen, zoals zorgsteunpunten. In de meer stedelijke anticipeergebieden valt voor de korte termijn (met de meeste ouderen nog in de actieve levensfase) tevens een toenemende vraag naar culturele en recreatieve voorzieningen te verwachten. De toename van het aantal niet-westerse allochtonen kan een groeiende behoefte aan bepaalde (op allochtonen/immigranten gerichte) winkels en voorzieningen teweegbrengen.

Beleid voor krimp- en anticipeergebieden

De sociaal-demografische ontwikkelingen tezamen (structurele krimp op regionale schaal in combinatie met vergrijzing en ontgroening), maken dat de krimp- en anticipeergebieden voor aanzienlijke ruimtelijke opgaven staan op het gebied van wonen en ruimte, voorzieningen en economie. Krimpregio's moeten de krimp vooral begeleiden in plaats van bestrijden. Strategieën om om te gaan met krimp zijn uitgebreid beschreven in onder andere Van Dam et al. (2006), Verwest et al. (2008), Verwest & Van Dam (2010) en Verwest (2011). Een dergelijke strategie, die de maatschappelijke en financiële transitieproblemen in krimpgebieden terugdringt, kan uit drie sporen bestaan:

Figuur 3.3
Overig Nederland naar stedelijkheid

Bron: BZK (2011), CBS (2005), bewerking PBL

- afstemming tussen regio's en gemeenten over hun ruimtelijk en ander beleid om een 'race to the bottom' te voorkomen;
- tijdig nadenken over een financiële structuur om de herstructureringskosten tijdens de transitie te bekostigen;
- ruim voor de krimpperiode aanbreekt nadenken over de laatste groei-investeringen; is het misschien verstandiger om een tijdelijk tekort te laten ontstaan?

3.3 Overig Nederland

- In overig Nederland is sociaal-demografisch gezien zowel sprake van groei als krimp, waarbij de trends tussen de stedelijke gemeenten en de landelijke gemeenten sterk verschillen.
- In de stedelijke gemeenten lijken de sociaal-demografische trends deels op die van de centrale steden in stadsgewesten (een sterke groei van het aantal inwoners, huishoudens en ouderen), maar deels ook niet (een stabiel aantal jongeren en daling van de potentiële beroepsbevolking, tegenover een stijging van beide groepen in de centrale gemeenten van de stadsgewesten).
- In de landelijke gemeenten lijken de sociaal-demografische ontwikkelingen deels sterk op die van krimpgebieden (zoals een forse daling van het aantal jongeren en de potentiële beroepsbevolking en een sterke vergrijzing), maar deels ook niet (een stabiel aantal inwoners tegenover een teruggang in

krimpgebieden, een forse groei van het aantal huishouden tegenover een lichte teruggang in krimpgebieden).

- Ook wat betreft de ruimtelijke gevolgen neemt overig Nederland een tussenpositie in tussen de ontwikkelingen in de stadsgewesten en die in de krimp- en anticipeergebieden: een vraag naar ingrijpende aanpassingen van de bestaande woningvoorraad, op de langere termijn mogelijk een overaanbod aan woningen; minder vraag naar ruimte voor kantoren, fabrieken en bedrijventerreinen, en een mogelijk tekort aan arbeidskrachten, vooral in de zorg; een afname van het woon-werkverkeer (vooral in de landelijke gemeenten) en een toename van het recreatieve verkeer; een tijdelijke afname van het leerlingenaantal van basisscholen tegenover een toenemend draagvlak voor bijvoorbeeld zorgvoorzieningen.
- In overig Nederland is sprake van grote onzekerheid in de sociaal-demografische ontwikkelingen: in een hoog scenario kan er sprake zijn van groei, tegen krimp in een laag scenario, terwijl in de prognose de situatie vrijwel stabiel is. Dit geldt in het bijzonder voor de bevolkingsgroei in de landelijke gemeenten.

Overig Nederland – afbakening en inleiding

Overig Nederland wordt in het kader van deze studie gedefinieerd als de groep gemeenten die niet behoren tot een van de stadsgewesten, noch tot de zogenaamde krimp- en anticipeergebieden (zie figuur 3.3). Overig Nederland bestaat uit rond 150 gemeenten, ofwel rond

een derde van alle gemeenten in Nederland. Ongeveer een derde van deze gemeenten is matig tot sterk stedelijk, en rond twee derde niet tot weinig stedelijk. De stedelijke gemeenten zijn middelgroot (hieronder vallen onder andere Heerenveen, Assen, Deventer, Ede, Wageningen, Lelystad, Alkmaar, Gouda, Middelburg en Waalwijk) en vervullen vaak een regionale functie. Het gros van de gemeenten in overig Nederland bevindt zich in het gedeelte van Nederland dat gewoonlijk wordt aangeduid als de intermediaire zone (dat tussen de Randstad en de periferie ligt).

Verwachte demografische ontwikkelingen

Het aantal inwoners van overig Nederland neemt toe, van 4,5 miljoen in 2010 naar 4,8 miljoen in 2040, waarbij ongeveer 85 procent van de groei plaatsvindt in de stedelijke gemeenten van overig Nederland. Volgens de prognose van het CBS groeit de bevolking van Nederland tussen 2010 en 2040 met ongeveer 8 procent. De groei van de stedelijke gemeenten in overig Nederland ligt met 11 procent beduidend hoger, en is bijna even hoog als de groei in de G32 (die op 13 procent ligt). Tegenover de forse groei in de stedelijke gemeenten van overig Nederland staat een trage groei in de landelijke gemeenten, met nog geen 2 procent. Het inwonertal van de landelijke gemeenten in overig Nederland is in 2010 met 2,3 miljoen iets groter dan het inwonertal van de stedelijke gemeenten met 2,2 miljoen, maar in 2040 is dit andersom. De dominante demografische trend van het zich concentreren van de bevolkingsgroei in en rond de steden blijkt volgens de regionale prognose niet alleen voor de Randstad te gelden (waar vooral de vier grote steden groeien), maar ook voor overig Nederland (waar vooral de middelgrote steden sterk groeien). Door deze trend resteert volgens de prognose voor de plattelandsgemeenten amper nog bevolkingsgroei in de komende decennia. Natuurlijk is deze verwachting met onzekerheid omgeven. Bij een hoog scenario kunnen de plattelandsgemeenten waarschijnlijk nog wat meer groeien (terwijl de stedelijke gemeenten veel harder zullen groeien), maar bij een laag scenario gaan vooral de plattelandsgemeenten krimpen en kunnen de stedelijke gemeenten waarschijnlijk hun huidige omvang nog vasthouden.

Tussen 2010 en 2040 neemt het aantal huishoudens in Nederland met 15 procent toe, blijktens de huishoudensprognose van het CBS. In de landelijke gemeenten van overig Nederland ligt het aantal met 17 procent ongeveer op hetzelfde niveau, en in de stedelijke gemeenten, met 20 procent, wat hoger. In overig Nederland is de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens met rond 300 bijna even groot als de toename van alle typen huishoudens; wederom ongeveer gelijk verdeeld over de landelijke en stedelijke

gemeenten. Procentueel is het beeld echter heel anders. Het aandeel eenpersoonshuishoudens op alle huishoudens ligt in 2010 in de stedelijke gemeenten met 34 procent vrijwel op het landelijk peil, terwijl het in de landelijke gemeenten met 27 procent hier duidelijk onder blijft. In de toekomst lost dit verschil tussen stad en platteland vrijwel op: in 2040 liggen de percentages op respectievelijk 40 en 38 procent (tegen 43 procent voor Nederland als geheel). Dit is niet zo verwonderlijk: veel jongeren trekken weg uit de plattelandsgemeenten (richting de steden) en de ouders blijven achter. Die (babyboom)ouders bestaan nu nog grotendeels uit (gehuwde) paren, maar in de toekomst 'transformeren' ze door sterfte van partners geleidelijk in (verweduwd) alleenstaanden.

In een laag scenario valt in de plattelandsgemeenten de aanwas van alleenstaanden weg door lage geboortecijfers en selectieve migratie. De stedelijke gemeenten van overig Nederland realiseren waarschijnlijk nog wel een groei van het aantal eenpersoonshuishoudens, mede doordat de jongeren (uit het platteland) hier naar toe trekken. In een hoog scenario mogen de plattelandsgemeenten een sterke groei van het aantal alleenstaanden verwachten, aangezien de babyboomgeneraties (veel) langer blijven leven. In de stedelijke gemeenten leidt extra relatieontbinding tot een sterkere groei van het aantal eenpersoonshuishoudens.

Het aantal ouderen in overig Nederland verdubbelt volgens de prognose ongeveer, met rond 700.000 in 2010 tegen 1,3 miljoen in 2040. In een hoog scenario neemt het aantal ouderen nog veel sterker toe, en in een laag scenario wat minder sterk. Het aandeel ouderen in Nederland als geheel stijgt tussen 2010 en 2040 van 15 naar 26 procent. In zowel de stedelijke als landelijke gemeenten van overig Nederland ligt het aandeel ouderen in beide jaren ongeveer op het landelijke niveau. Het aantal jongeren (tot 20 jaar) is in de komende drie decennia in de stedelijke gemeenten van overig Nederland vrij stabiel, rond 550.000. Dit vormt een duidelijk contrast met de landelijke gemeenten waar het aantal jongeren sterk afneemt, te weten van bijna 600.000 in 2010 naar ruim 500.000 in 2040 (een krimp van rond 75.000). In relatieve termen betekent dit een krimp van bijna 15 procent tussen 2010 en 2040.

De potentiële beroepsbevolking van overig Nederland krimpt naar verwachting van 2,7 miljoen in 2010 naar 2,4 miljoen in 2040; vooral in de landelijke gemeenten van overig Nederland is sprake van krimp. In een hoog scenario kan de potentiële beroepsbevolking zelfs wat groeien in de stedelijke gemeenten. Overig Nederland telt in 2010 rond 270.000 niet-westerse allochtonen, in 2040 is dit aantal ongeveer verdubbeld naar 530.000. Overig Nederland telt in 2010 rond 300.000 westerse allochtonen; in 2040 is dit aantal met de helft

toegenomen, naar rond 440.000. In de stedelijke gemeenten van overig Nederland ligt het percentage niet-westerse en westerse allochtonen iets onder dat voor Nederland als geheel. In de landelijke gemeenten van overig Nederland is het percentage allochtonen erg laag.

De vraag naar ruimte in de toekomst

De hiervoor geschetste demografische trends hebben ruimtelijke effecten op diverse beleidsterreinen, zoals wonen, werken, voorzieningen en mobiliteit. Behalve dat de richting van de demografische trends (groei, stabilisatie of krimp) verschilt tussen specifieke demografische thema's, verschillen de trends ook tussen de landelijke en stedelijke gemeenten van overig Nederland. Ten slotte kunnen de trends verschillen tussen de prognose, het hoge scenario en het lage scenario. Er is geen sprake van een samenvattend perspectief voor overig Nederland dat één richting op wijst, zoals het groeiperspectief van toepassing is op de meeste stadsgewesten.

Ruimte voor wonen

Ontwikkelingen in huishoudens hebben een groot effect op de woningmarkt: een toename van het aantal huishoudens impliceert een ongeveer even grote uitbreidingsbehoefte aan woningen. Huishoudenskrimpt (bij een gelijkblijvend aanbod) impliceert een overschot aan woningen en kan resulteren in langere verkooptijden, een afname van de groei, een daling van de huizenprijzen en toenemende leegstand. De huishoudensgroei in overig Nederland heeft vrijwel uitsluitend betrekking op alleenstaanden van 65 jaar of ouder.

Net als elders, geldt ook voor de landelijke gemeenten in overig Nederland dat de toenemende vergrijzing betekent dat in de eerstkomende decennia minder woningen vrijkomen die juist vaak bij uitstek geschikt zijn voor starters en gezinnen. Tegelijkertijd neemt de instroom af: de geboortecohorten na de babyboom zijn immers veel kleiner, en bovendien trekken veel jongeren weg (vooral richting Randstad en de steden hierbuiten). Voor paren (van middelbare leeftijden) die gaan scheiden, kan het wel problematisch worden om een eengezinswoning en/of (betaalbare) koopwoning te vinden. Bekend is dat mensen die uit elkaar gaan vaker naar een huurwoning verhuizen (en daarbinnen appartementen). Op de langere termijn komen echter in toenemende mate koopwoningen/eengezinswoningen op de markt, door sterfte van de babyboomgeneratie. Hierdoor kan een mismatch tussen vraag en aanbod ontstaan. In het hoge scenario treedt dit effect later op dan in het lage scenario, omdat ouderen in het hoge scenario langer blijven leven. In een laag scenario wordt tevens de kans op huishoudenskrimpt groter. Het versneld vrijvallen van koop- en eengezinswoningen op de markt

(door uitstroom van de babyboomers) bij een kleinere vraag kan resulteren in de eerder geschetste neerwaartse spiraal van oplopende verkooptijden, toenemende leegstand en een neerwaartse druk op de huizenprijzen in de landelijke gemeenten van overig Nederland.

Het perspectief dat veel ouderen in hun eigen woning blijven wonen, betekent dat de bestaande woningvoorraad moet worden aangepast. Er is momenteel al een tekort aan aangepaste woningen en dat tekort kan mogelijk nog oplopen. Daarnaast kan het inrichten van zorgsteunpunten een probleem gaan vormen door de lage bewonersdichtheid van de landelijke gemeenten in overig Nederland.

In de stedelijke gemeenten van overig Nederland ligt de groei van het aantal huishoudens wat hoger dan in Nederland als geheel. Ook hier is er sprake van een aanwas van oudere huishoudens, in combinatie met extra huishoudens door het uiteenvallen van relaties, en kunnen (door sterfte) pas op langere termijn eengezinswoningen op de woningmarkt beschikbaar komen. Deze woningen zijn doorgaans in trek bij samenwonende stellen, zeker voor diegenen die hier ook kinderen willen krijgen. In het hoge scenario kan de behoefte aan eengezinswoningen toenemen door paren die in de stad blijven wonen en hier kinderen krijgen, alsook door paren die na een scheiding toch in een eengezinswoning willen wonen en dit kunnen bekostigen. Ook de behoefte aan huurwoningen onder ex-partners kan toenemen. In een laag scenario komen, vergeleken met de prognose, door een lagere levensverwachting bij zowel mannen als vrouwen, eerder eengezinswoningen vrij voor andere huishoudens, zoals jongeren, jonge gezinnen en ex-partners.

Ruimte voor werken

Vooral in de landelijke gemeenten van overig Nederland krimpt de potentiële beroepsbevolking sterk. Dit kan in principe leiden tot een daling van de (werkzame) beroepsbevolking, hoewel deze daling ten dele kan worden opgevangen door een toename van de arbeidsparticipatie (Van Dam et al. 2006; PBL 2011). Als deze daling van het arbeidsaanbod op regionale schaal plaatsvindt (dus niet wordt gecompenseerd door groei van de beroepsbevolking in aangrenzende (bijvoorbeeld meer stedelijke) gemeenten), resulteert dit in minder werkgelegenheid en bedrijvigheid. In combinatie met (en afhankelijk van) economische en technologische ontwikkelingen kan dit weer leiden tot minder vraag naar ruimte voor kantoren, fabrieken en overige bedrijfsruimte. De behoefte aan bedrijventerreinen kan daarmee sterk teruglopen. Als er nu al een overmaat bestaat en deze terreinen (grotendeels) leegstaan, dan worden ze zeker niet meer opgevuld. Het perspectief voor leegstaande kantoren, fabrieken, winkels (en in het verlengde ander vastgoed, bijvoorbeeld kerken) is niet zo

gunstig; mogelijk worden deze niet meer voor hun oorspronkelijke functie gebruikt.

De gemiddelde leeftijd van de potentiële beroepsbevolking stijgt in de toekomst. Dit geldt vooral voor de landelijke gemeenten van overig Nederland, aangezien vooral jongeren hier wegtrekken. Hierdoor kunnen er tekorten ontstaan aan geschikt personeel (voor onder andere lichamelijk zware beroepen en beroepen met een hoog opleidingsniveau). Hierdoor wordt het platteland nog minder aantrekkelijk voor vestiging en bovendien kan dit ertoe leiden dat bedrijven en instellingen gaan vertrekken.

In een hoog scenario is de krimp van de beroepsbevolking minder sterk. Hierdoor is de terugloop in de werkgelegenheid minder sterk, en is daarmee het risico op leegstaand vastgoed minder groot. Toch is er waarschijnlijk geen behoefte aan nieuwe bedrijventerreinen, kantoren en winkels, omdat het aanbod momenteel al te ruim lijkt te zijn. In een laag scenario ligt een terugloop van de werkgelegenheid veel meer in de lijn der verwachting en is er waarschijnlijk meer leegstand van vastgoed en bedrijventerreinen.

Ruimte voor mobiliteit

Gezien de daling van de beroepsbevolking lijkt een daling van het woon-werkverkeer waarschijnlijk; dit is vooral van toepassing op de landelijke gemeenten van overig Nederland. Mogelijk neemt het recreatieve verkeer toe door de groei van het aantal actieve ouderen (die veel vrije tijd hebben). Dit kan resulteren in toenemende drukte buiten de ochtendspits. Vermoedelijk is de huidige capaciteit van de wegen voldoende, hoewel daarbij moet worden bedacht dat in het geheel van drijvende krachten voor mobiliteit demografische factoren maar voor een deel bepalend zijn.

In een hoog scenario neemt vooral het recreatieve verkeer door ouderen toe pakt de daling van het woon-werkverkeer minder sterk uit. Mogelijk is enige uitbreiding van de wegecapaciteit op bepaalde drukke stukken noodzakelijk. Bij een laag scenario neemt het woon-werkverkeer sterk af.

Ruimte voor voorzieningen

Uitgaande van een stabiele bevolkingsomvang (zoals in de prognose wordt voorzien), mag worden verwacht dat het draagvlak van alle voorzieningen (van winkels, bioscopen en zwembaden tot ziekenhuizen) vrijwel niet zal veranderen op het platteland en er geen behoefte is aan uitbreiding van het voorzieningenniveau. Wel kunnen er als gevolg van de vergrijzing verschuivingen optreden tussen verschillende typen voorzieningen. Wat betreft de stedelijke gemeenten in overig Nederland geldt dat de vraag naar voorzieningen kan toenemen, aangezien hier nog bevolkingsgroei plaatsvindt (in een hoog scenario nog meer groei en in een laag scenario nog amper groei).

Hierbij dient wel te worden bedacht dat ontwikkelingen in het gebruik vanuit sociaal-culturele en economische trends van zeker zo groot belang zijn voor het gebruik van verschillende typen voorzieningen als de demografische ontwikkelingen.

De potentiële beroepsbevolking gaat sterk dalen in de landelijke gemeenten van overig Nederland (met 15 procent in de komende drie decennia). Deze ontwikkeling kan tot problemen leiden, vooral als wordt gekeken naar de beschikbaarheid van personeel voor zorgvoorzieningen. Ondanks dat de vergrijzing in de landelijke gemeenten van overig Nederland niet sterker is dan elders in Nederland, betekent dit toch dat de verhouding tussen 65-plussers en de werkzame beroepsbevolking danig gaat verslechteren, waardoor het steeds moeilijker gaat worden genoeg personeel te krijgen voor het verlenen van zorg. De verhouding tussen het aantal potentieel werkenden en ouderen zakt van ruim 4 nu naar ruim onder de 2 in 2040 en evenaart hiermee het laagterecord van de krimp- en anticipeergebieden.

Het aantal jongeren (tot 20 jaar) neemt in de landelijke gemeenten van overig Nederland sterk af (rond 15 procent tussen 2010 en 2040). Hierdoor loopt op het platteland, net als in de krimp- en anticipeergebieden, de draagkracht sterk terug van voorzieningen voor jongeren, zoals basisscholen en op termijn ook middelbare scholen.

Aandachtspunten voor het beleid ten aanzien van overig Nederland

Uit deze paragraaf is naar voren gekomen dat de termen 'onzekerheid en heterogeniteit' vooral van toepassing zijn op dit deel van Nederland. Dit speelt op meerdere niveaus:

- er zijn verschillen in demografische trends: soms is er sprake van groei, soms van krimp en soms van stabilisatie;
- de demografische ontwikkeling en ruimtelijke gevolgen verschillen tussen de landelijke en stedelijke gemeenten van overig Nederland;
- de demografische ontwikkelingen en ruimtelijke gevolgen verschillen tussen de prognose, het lage en het hoge scenario.

Niet alleen gezien de gesignaleerde problemen, maar ook gezien de grote onzekerheid en sterke heterogeniteit van demografische ontwikkelingen en ruimtelijke gevolgen lijkt er een duidelijke taak voor het beleid weggelegd. In de *Ruimtelijke Verkenning* (PBL 2011) worden drie hoofdlijnen onderscheiden voor een beleidsstrategie bij onzekerheid:

- een adaptieve planning gebruiken;
- een monitoringssysteem opbouwen om vroegtijdig te kunnen signaleren of aanpassing van beleid nodig is; en
- een afwegingskader ontwikkelen voor risicovolle investeringsbeslissingen.

Bijlagen

1 Uitgangspunten van de regionale prognose en de scenario's van de Ruimtelijke Verkenning

De beschrijving van verwachte en mogelijke demografische ontwikkelingen in dit rapport is gebaseerd op vooruitberekeningen in het kader van de CBS/PBL Regionale bevolkings- en huishoudensprognose, en op scenarioberekeningen in het kader van de *Ruimtelijke Verkenning 2011* van het PBL. De regionale prognose is uitgevoerd met behulp van het model PEARL. In het eerste deel van deze bijlage worden de vooronderstellingen en werkwijze van dit model beknopt beschreven. Voor meer informatie wordt verwezen naar het rapport *Achtergronden en veronderstellingen bij het model PEARL* (De Jong et al. 2006). De scenarioberekeningen in de *Ruimtelijke Verkenning* zijn uitgevoerd met het integrale model voor ruimte en mobiliteit Tigris XL, waarbij de demografische module consistent is gemaakt met PEARL, maar waarbij veronderstellingen worden gehanteerd die aansluiten bij de twee gehanteerde scenario's. Deze veronderstellingen worden in het tweede deel van deze bijlage beschreven. Voor meer informatie wordt verwezen naar de *Ruimtelijke Verkenning* (PBL 2011). Ten slotte wordt kort ingegaan op de relatie tussen prognose, prognose-intervallen en scenario's.

PBL/CBS regionale prognose met het model PEARL

In de regionale prognose met het model PEARL worden op gemeentelijk niveau veronderstellingen opgesteld over de componenten van de bevolkingsgroei: geboorte, sterfte, buitenlandse migratie en binnenlandse migratie. De bevolking van Nederland neemt toe door geboorte en immigratie en neemt af door sterfte en emigratie. Voor de voorspelling van de bevolking per gemeente worden ook de vestiging en het vertrek van binnenlandse migranten voorspeld. Vooral ten behoeve van de voorspelling van het aantal huishoudens worden er ook veronderstellingen opgesteld over overgangen tussen huishoudensposities. Zo ontstaan er huishoudens wanneer kinderen vanuit het ouderlijk huis zelfstandig gaan wonen en wanneer paren uit elkaar gaan (waarbij de ex-partners zelfstandig gaan wonen) en worden huishoudens opgeheven wanneer twee alleenstaanden gaan samenwonen zodat er netto één huishouden

verdwijnt. Om de binnenlandse migratie goed te kunnen voorspellen, wordt ook gebruikgemaakt van woningbouwveronderstellingen. Zo kunnen door nieuwbouw huishoudens zich vestigen in een bepaalde gemeente.

Voor de voorspelling van de demografische componenten wordt gebruikgemaakt van diverse kernindicatoren: voor geboorte bijvoorbeeld het gemiddelde kindertal per vrouw en voor sterfte de levensverwachting bij geboorte. Trends in het verleden worden hierbij doorgetrokken naar de toekomst. Bij immigratie en emigratie wordt het nationale aantal volgens de bevolkingsprognose van het CBS over de gemeenten verdeeld via een verdeelsleutel. De voorspelling van binnenlandse migratie is het ingewikkeldst en gebeurt in een aantal stappen: voorspelling van het totale aantal verhuizingen in Nederland en elke gemeente, voorspelling van het aantal mensen dat binnen de gemeente verhuist, voorspelling van het aantal binnenlandse migranten dat over lange afstand (>35 kilometer) verhuist, voorspelling van aantal binnenlandse migranten dat over korte afstand (<35 kilometer) verhuist. Vervolgens wordt via een beknopt woningmarktmodel per gemeente nagegaan hoe de vraag naar woningen aansluit bij het aanbod van woningen (bij het aanbod hoort ook de woningbouw). De binnenlandse migranten die over korte afstand verhuizen worden dan herverdeeld, zodat gemeenten met een overschot extra migranten ontvangen en gemeenten met een tekort minder migranten ontvangen. Hierdoor sluiten vraag en aanbod zo goed mogelijk bij elkaar aan.

De veronderstellingen over de woningbouw (in de toekomst) zijn van grote invloed op de uitkomsten van de prognose. Om tot realistische veronderstellingen te komen wordt zoveel mogelijk gebruikgemaakt van diverse bronnen, zoals de nationale bouwprognose VROM/TNO, inzichten van provinciale vertegenwoordigers van het IPO (interprovinciaal overlegorgaan), de Nieuwe Kaart, een elektronische enquête onder gemeenten aangesloten bij het VSO met betrekking tot gemeentelijke bouwplannen, gemeentelijke websites, gegevens uit de pers (onder andere via IKC RO Nieuwsflits), gegevens van het CBS over bouwvergunningen, realisatie, sloop en dergelijke en de cijfers uit de Nationale Huishoudensprognose van het CBS over de groei van het aantal huishoudens in de

toekomst. In de regionale prognose wordt getracht aan de hand van deze databronnen op basis van 'expert judgement' een realistisch verloop te schetsen van het jaarlijkse aantal woningen dat aan de woningvoorraad wordt toegevoegd.

De regionale prognose probeert op basis van de huidige kennis en inzichten een beeld te geven van de meest waarschijnlijke toekomst. De prognose is echter met onzekerheden omgeven. Daarbij neemt de onzekerheid toe naarmate de prognoseperiode zich verder naar de toekomst uitstrekt. Voorts is de onzekerheid op het regionale niveau groter dan op nationale niveau, onder andere omdat toevalsfluctuaties bij regionale cijfers over demografische gebeurtenissen een veel grotere rol spelen dan bij landelijke cijfers.

Onzekerheid geldt in het bijzonder voor de veronderstellingen over de woningbouw, en zeker in tijden van in tijden van een economische crisis – zoals nu. Veel woningbouwprojecten lopen een grote kans gecancelled te worden (onder andere door te geringe belangstelling), 'on hold' te worden gezet, dan wel naar beneden te worden bijgesteld. Dit betekent dat de kans groot is dat de woningbouw in de toekomst anders uitpakt dan in de prognose is voorzien, waardoor de gemeentelijke bevolkingsgroei ook anders uitvalt.

Scenario's van de Ruimtelijke Verkenning

In de *Ruimtelijke Verkenning* zijn twee scenario's opgesteld die gebaseerd zijn op bestaande scenario's van de langetermijnstudie *Welvaart en Leefomgeving* (CPB et al. 2006). Het hoge scenario is gebaseerd op het Global Economy (GE) scenario en het lage scenario op het Regional Community (RC) scenario. Zie de WLO-studie voor een gedetailleerde beschrijving van deze scenario's. Daarbij is het uitgangsjaar van de WLO (2002) veranderd in 2008, en zijn de ontwikkelingen zodanig aangepast dat de landelijke cijfers voor 2040 overeenkomen met de WLO-cijfers voor dat jaar. Het regionale niveau betreft COROP-regio's (plus enkele uitsplitsingen, in totaal 47 regio's).

Het hoge scenario wordt gekenmerkt door een hoge vruchtbaarheid, hoge levensverwachting, hoge immigratie en lage emigratie. De scheidingskans van relaties is hoog waardoor er veel (eenpersoons) huishoudens ontstaan en kinderen gaan vroeg uit huis om zelfstandig te gaan wonen. Er wordt veel gebouwd om de nieuwe huishoudens te accommoderen. Het lage scenario wordt gekenmerkt door een lage vruchtbaarheid, lage levensverwachting, lage immigratie en hoge emigratie. De scheidingskans van relaties is vrij laag hetgeen ertoe leidt dat paren lang bij elkaar blijven (en er weinig eenpersoonshuishoudens ontstaan) en

kinderen gaan laat uit huis (waardoor het ontstaan van huishoudens wordt gedrukt). Veel woningen worden gesloopt om leegstand door een krimpende bevolking te voorkomen.

Bandbreedte: prognose, intervallen en scenario's

Een prognose beoogt de meest plausibele voorspelling van de toekomst te verbeelden. Aan de hand van de bandbreedte kan de onzekerheid van de prognose worden geschetst. De bandbreedte van bevolkingsgroei en huishoudenstoename kan in hoofdlijnen op twee manieren worden bepaald: via stochastische prognose-intervallen of via verschillende scenario's. In de nationale bevolkings- en huishoudensprognose van het CBS wordt gewerkt met stochastische prognose-intervallen. Hierbij worden er veronderstellingen gemaakt over de mate van onzekerheid in de verwachtingen voor immigratie en emigratie, geboorte, sterfte en overgangen tussen huishoudensposities. De twee scenario's van de *Ruimtelijke Verkenning* kunnen worden beschouwd als plausibele en consistente toekomstbeelden. Het doel is niet om de toekomst te voorspellen, maar om een beeld te krijgen van alternatieve toekomsten die tezamen de bandbreedte schetsen waarbinnen de werkelijke toekomst zich naar verwachting zal ontfouwen. Bij het doorrekenen van de scenario's wordt er gewerkt met verschillende sets aannames over hoe belangrijke drijvende krachten, zoals buitenlandse migratie, economische groei en internationale oriëntatie zich zouden kunnen ontwikkelen.

2 Tabellen

De tabellen in deze bijlage vatten de belangrijkste demografische ontwikkelingen samen voor Nederland in de periode 2010-2040, met een uitsplitsing naar diverse ruimtelijke indelingen:

Tabel B2.1

Gehanteerde gebiedsindeling

G4	4 grootste gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht)
G32	34 middelgrote gemeenten (G32 plus Delft en Gouda die per 1 maart 2011 bij deze groep gemeenten zijn gekomen)
Groeikernen	16 groeikernen (conform de lijst uit Gewenste Groei, SCP 2011)
Stadsgewesten	Alle gemeenten die behoren tot een CBS-stadsgewest
Centrale steden en ommeland	Omvat alle centrale steden respectievelijk ommeland-gemeenten behorend tot een van de stadsgewesten
Krimp en anticipeergebieden	Krimp- respectievelijk anticipeergebieden zoals gehanteerd door BZK en gepubliceerd op //www.rijksoverheid.nl

Opmerkingen:

- De data zijn afkomstig uit PEARL (PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose) 2011 en voor 2010 van Statline (CBS).
- De cijfers zijn afgerond op 10.000-tallen.
- 'Overig Nederland' beslaat die gemeenten (landelijke [niet of weinig stedelijk] en stedelijke [matig of sterk stedelijk]) die niet behoren tot een van de stadsgewesten noch tot de krimp- of anticipeergebieden.
- Vanwege de overlap tussen stadsgewesten en krimp- of anticipeergebieden tellen de verschillende categorieën niet op tot het landelijke totaal.

Tabel B2.2

Totale bevolking

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	16.580.000	17.230.000	17.690.000	17.840.000	1.270.000
G4	2.170.000	2.390.000	2.510.000	2.560.000	390.000
G32	4.260.000	4.570.000	4.750.000	4.810.000	550.000
Stadsgewesten	9.270.000	9.840.000	10.210.000	10.380.000	1.110.000
Centrale steden	4.760.000	5.160.000	5.370.000	5.440.000	690.000
Ommeland	4.510.000	4.680.000	4.850.000	4.940.000	420.000
Groeikernen	1.230.000	1.310.000	1.380.000	1.420.000	190.000
Overig NL: Stad	2.210.000	2.330.000	2.420.000	2.460.000	250.000
Overig NL: Land	2.290.000	2.280.000	2.310.000	2.320.000	40.000
Krimpgebieden	940.000	920.000	900.000	860.000	-80.000
Anticipeergebieden	3.340.000	3.350.000	3.360.000	3.330.000	-10.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.3

Aantal jongeren tot 20 jaar

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	3.930.000	3.790.000	3.770.000	3.830.000	-100.000
G4	470.000	540.000	560.000	540.000	60.000
G32	980.000	1.020.000	1.030.000	1.030.000	50.000
Stadsgewesten	2.130.000	2.160.000	2.200.000	2.230.000	100.000
Centrale steden	1.040.000	1.130.000	1.160.000	1.130.000	90.000
Ommeland	1.090.000	1.030.000	1.040.000	1.100.000	10.000
Groekernen	310.000	310.000	310.000	320.000	10.000
Overig NL: Stad	540.000	540.000	530.000	540.000	0
Overig NL: Land	590.000	510.000	490.000	510.000	-70.000
Krimpgebieden	190.000	170.000	160.000	160.000	-30.000
Anticipergebieden	800.000	710.000	680.000	690.000	-110.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.4

Aantal ouderen vanaf 65 jaar

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	2.540.000	3.400.000	4.200.000	4.630.000	2.090.000
G4	270.000	320.000	400.000	470.000	200.000
G32	600.000	810.000	1.030.000	1.170.000	560.000
Stadsgewesten	1.370.000	1.790.000	2.220.000	2.470.000	1.100.000
Centrale steden	640.000	810.000	1.000.000	1.150.000	500.000
Ommeland	720.000	980.000	1.210.000	1.320.000	600.000
Groekernen	150.000	240.000	320.000	370.000	220.000
Overig NL: Stad	340.000	460.000	580.000	660.000	320.000
Overig NL: Land	360.000	510.000	630.000	680.000	320.000
Krimpgebieden	180.000	230.000	260.000	260.000	80.000
Anticipergebieden	540.000	740.000	900.000	970.000	430.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.5

Aandeel ouderen vanaf 65 jaar (%)

	2010	2020	2030	2040
NL	15	20	24	26
G4	12	13	16	18
G32	14	18	22	24
Stadsgewesten	15	18	22	24
Centrale steden	14	16	19	21
Ommeland	16	21	25	27
Groeikernen	12	18	23	26
Overig NL: Stad	15	20	24	27
Overig NL: Land	16	20	24	27
Krimpgebieden	19	25	29	30
Anticipergebieden	16	22	27	29

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.6

Potentiële beroepsbevolking 20-65 jaar

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	10.110.000	10.040.000	9.730.000	9.380.000	-720.000
G4	1.430.000	1.530.000	1.550.000	1.560.000	130.000
G32	2.670.000	2.740.000	2.690.000	2.620.000	-60.000
Stadsgewesten	5.770.000	5.900.000	5.790.000	5.690.000	-80.000
Centrale steden	3.070.000	3.220.000	3.200.000	3.170.000	100.000
Ommeland	2.700.000	2.680.000	2.590.000	2.520.000	-180.000
Groeikernen	770.000	770.000	750.000	730.000	-40.000
Overig NL: Stad	1.330.000	1.330.000	1.310.000	1.250.000	-80.000
Overig NL: Land	1.340.000	1.270.000	1.200.000	1.130.000	-200.000
Krimpgebieden	570.000	530.000	470.000	440.000	-130.000
Anticipergebieden	2.000.000	1.890.000	1.770.000	1.670.000	-330.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.7
Aantal huishoudens

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	7.390.000	7.960.000	8.360.000	8.480.000	1.090.000
G4	1.130.000	1.190.000	1.260.000	1.310.000	180.000
G32	2.010.000	2.170.000	2.290.000	2.350.000	340.000
Stadsgewesten	4.340.000	4.660.000	4.900.000	5.030.000	690.000
Centrale steden	2.400.000	2.550.000	2.680.000	2.770.000	370.000
Ommeland	1.940.000	2.110.000	2.220.000	2.260.000	320.000
Groeikernen	530.000	580.000	640.000	660.000	130.000
Overig NL: Stad	950.000	1.050.000	1.120.000	1.140.000	190.000
Overig NL: Land	900.000	1.000.000	1.050.000	1.050.000	150.000
Krimpgebieden	430.000	450.000	450.000	430.000	-10.000
Anticipatiegebieden	1.410.000	1.520.000	1.570.000	1.570.000	150.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.8
Aantal eenpersoonshuishoudens

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	2.670.000	3.040.000	3.400.000	3.620.000	950.000
G4	580.000	580.000	620.000	670.000	90.000
G32	820.000	900.000	990.000	1.060.000	230.000
Stadsgewesten	1.760.000	1.920.000	2.110.000	2.260.000	500.000
Centrale steden	1.150.000	1.180.000	1.270.000	1.360.000	210.000
Ommeland	610.000	740.000	840.000	900.000	290.000
Groeikernen	170.000	210.000	250.000	270.000	110.000
Overig NL: Stad	320.000	380.000	430.000	460.000	140.000
Overig NL: Land	240.000	320.000	380.000	400.000	160.000
Krimpgebieden	150.000	170.000	180.000	190.000	30.000
Anticipatiegebieden	430.000	530.000	600.000	640.000	210.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.9

Aandeel eenpersoonshuishoudens (%)

	2010	2020	2030	2040
NL	36	38	41	43
G4	51	49	49	51
G32	41	41	43	45
Stadsgewesten	41	41	43	45
Centrale steden	48	46	47	49
Ommeland	32	35	38	40
Groeikernen	32	36	39	42
Overig NL: Stad	34	36	38	40
Overig NL: Land	27	32	36	38
Krimpgebieden	35	38	41	44
Anticipergebieden	30	35	38	41

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.10

Aantal niet-westerse allochtonen

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	1.860.000	2.220.000	2.540.000	2.840.000	980.000
G4	720.000	770.000	830.000	880.000	160.000
G32	570.000	650.000	700.000	750.000	190.000
Stadsgewesten	1.450.000	1.680.000	1.870.000	2.050.000	600.000
Centrale steden	1.030.000	1.120.000	1.210.000	1.290.000	260.000
Ommeland	420.000	560.000	670.000	760.000	340.000
Groeikernen	190.000	220.000	250.000	270.000	80.000
Overig NL: Stad	200.000	240.000	280.000	310.000	120.000
Overig NL: Land	70.000	120.000	170.000	220.000	150.000
Krimpgebieden	40.000	60.000	70.000	80.000	40.000
Anticipergebieden	200.000	260.000	310.000	360.000	150.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.11

Aantal westerse alloctonen

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	1.500.000	1.700.000	1.840.000	1.940.000	440.000
G4	280.000	350.000	360.000	360.000	80.000
G32	450.000	510.000	550.000	590.000	140.000
Stadsgewesten	980.000	1.130.000	1.210.000	1.270.000	290.000
Centrale steden	570.000	660.000	700.000	710.000	140.000
Ommeland	410.000	470.000	510.000	560.000	140.000
Groeikernen	120.000	140.000	150.000	170.000	50.000
Overig NL: Stad	180.000	200.000	220.000	240.000	60.000
Overig NL: Land	120.000	150.000	170.000	190.000	70.000
Krimpgebieden	140.000	130.000	130.000	120.000	-10.000
Anticipergebieden	260.000	280.000	300.000	320.000	60.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.12

Aantal autoctonen

	2010	2020	2030	2040	Δ 2010-2040
NL	13.220.000	13.310.000	13.310.000	13.060.000	-160.000
G4	1.170.000	1.270.000	1.320.000	1.320.000	150.000
G32	3.240.000	3.410.000	3.490.000	3.470.000	230.000
Stadsgewesten	6.840.000	7.030.000	7.120.000	7.060.000	230.000
Centrale steden	3.150.000	3.380.000	3.460.000	3.440.000	290.000
Ommeland	3.680.000	3.660.000	3.670.000	3.620.000	-60.000
Groeikernen	920.000	960.000	980.000	990.000	70.000
Overig NL: Stad	1.830.000	1.890.000	1.920.000	1.900.000	70.000
Overig NL: Land	2.090.000	2.010.000	1.970.000	1.910.000	-180.000
Krimpgebieden	760.000	730.000	700.000	650.000	-110.000
Anticipergebieden	2.880.000	2.800.000	2.740.000	2.650.000	-230.000

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Tabel B2.13

Aandelen niet-westerse allochtonen, westerse allochtonen en autochtonen (%)

%	Niet-westerse allochtonen				Westerse allochtonen				Autochtonen			
	2010	2020	2030	2040	2010	2020	2030	2040	2010	2020	2030	2040
NL	11	13	14	16	9	10	10	11	80	77	75	73
G4	33	32	33	34	13	15	14	14	54	53	53	51
G32	13	14	15	16	11	11	12	12	76	75	74	72
Stadsgewesten	16	17	18	20	11	11	12	12	74	71	70	68
Centrale steden	22	22	23	24	12	13	13	13	66	65	64	63
Ommeland	9	12	14	15	9	10	11	11	82	78	76	73
Groeikernen	15	17	18	19	10	10	11	12	75	73	71	70
Overig NL: Stad	9	10	11	13	8	9	9	10	83	81	79	77
Overig NL: Land	3	5	7	9	5	6	7	8	91	88	85	82
Krimpgebieden	5	6	8	10	14	14	14	14	81	79	78	76
Anticipergebieden	6	8	9	11	8	8	9	10	86	84	82	80

Bron: CBS; PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose

Literatuur

- Beer, J.J. de (2012) Trouwen en scheiden in tijden van voor- en tegenspoed. In: *Demos*, mei 2012, pp. 1-5, Den Haag: NIDI.
- Bolt, G. & R. van Kempen (2008) *De mantra van de mix. Hoe ideaal is een gemengde wijk?*, Utrecht: Forum.
- BZK (2010) *Voortgangsrapportage Wijknaarpak 2010*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- BZK (2011) *Geografische afbakening van de anticipeergebieden*, Brief van de minister van BZK aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, kenmerk 2011055462.
- CBS (2005) *Grootstedelijke agglomeraties en stadsgewesten afgebakend*, geraadpleegd op www.cbs.nl, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2010) *Bevolkingsprognose 2010-2060*, geraadpleegd op www.cbs.nl, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2012) Potentiële beroepsbevolking blijft straks op peil dankzij 65-plussers, *persbericht* 13 december 2012, Den Haag/Heerlen: CBS. Geraadpleegd op www.cbs.nl, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS/PBL (2011) *Regionale Bevolkings- en Huishoudensprognose 2011-2040*, geraadpleegd op www.cbs.nl, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek/Planbureau voor de Leefomgeving.
- CPB (2012) *Kantorenmarkt in historisch en toekomstig perspectief*, Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB, MNP & RPB (2006) *Welvaart en Leefomgeving*, Den Haag/Bilthoven: Centraal Planbureau / Milieu en Natuurplanbureau / Ruimtelijk Planbureau.
- Conijn, J. (2012) Eén op de vijf huishoudens onder water, *Het Financiële Dagblad*, 22 augustus 2012.
- Cruisjes, C. van der en M. van Rooij (2012) Optimisme over eigen woning, *ESB*, jaargang 97, 17 augustus 2012, pp. 484-486.
- Dagevos, J. (2009) *Ruimtelijke concentratie van niet-westerse migranten: achtergronden, gevolgen en aangrijpingspunten voor het beleid*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dam, F. van (1995) *Meer voor minder. Schaalverandering en bereikbaarheid van voorzieningen in landelijke gebieden in Nederland*, Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.
- Dam, F. van, C. de Groot, F. Verwest (2006) *Krimp en ruimte. Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*, Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAi.
- Dam, F. (2009) Ruimtelijke gevolgen van demografische krimp, in: N. Van Nimwegen & L. Heering (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2009. Van groei naar krimp. Een demografische omslag in beeld*, Amsterdam: Nidi / Knaw, pp. 87-111.
- Dam, F. van, F. Daalhuizen, C. de Groot, M. van Middelkoop & P. Peeters (2012) Woongedrag, tijdsbesteding en verplaatsingsgedrag van actieve ouderen, in: N. van Nimwegen & C. van Praag (red.) *Actief ouder worden in Nederland*, Den Haag: NIDI.
- Duin, C. van & J. Garssen (2011) Bevolkingsprognose 2010-2060: sterkere vergrijzing, langere levensduur, *Bevolkingstrends*, 1e kwartaal 2011, pp. 16-23.
- Dijk, J. van & P.H. Pellenbarg (2006) Is de periferie van Nederland ten dode opgeschreven?, *Dagblad van het Noorden*, 25 maart 2006.
- Ekamper, P. (2012) Bevolkingskrimp en onderwijs: afscheid van 450 scholen? In: *Demos* mei 2012, p. 8, Den Haag: NIDI.
- Esveldt, I. & A. de Jong (2011) Voorkeur huren boven kopen varieert sterk onder huizenbezitters, in: *Bevolkingstrends*, jaargang 59, 4e kwartaal 2011, pp. 76-84.
- Galen, J. van & J. Willems (2011) *Monitor investeren voor de toekomst 2009*, Delft: ABF Research.
- Galle, M., F. van Dam, P. Peeters, L. Pols, J. Ritsema van Eck, A. Segeren & F. Verwest (2004) *Duizend dingen op een dag. Een tijdsbeeld uitgedrukt in ruimte*, Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAi.
- Garssen, J. & C. van Duin (2007) Grijs druk zal verdubbelen, *De Actuaris*, 14(3), pp. 14-19.
- Graaff, T. de, F. van Oort & S. Boschman (2008) *Woonwerkdynamiek in Nederlandse gemeenten*, Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAi.
- Groenewold, G. & J. de Beer (2011) Vier toekomstscenario's voor de multi-etnische samenleving, *Demos*, 27(1), pp. 1-6.
- Groot, C. de (2004) 'Zwarte vlucht'. *De (sub)urbane locatiekeuze van klassieke alloctonen in Amsterdam*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- Groot, C. de, F. Daalhuizen & F. van Dam (2012) Vergrijzing, woningmarkt en woningvoorraad, *Demos*, december 2012, pp. 1-3, Den Haag: NIDI.
- Gijsberts, M. & J. Dagevos (2005) *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Gijsberts M., M. Vervoort, E. Havekes & J. Dagevos (2010) *De relatie tussen de etnische samenstelling van de buurt, interetnisch contact en wederzijdse beeldvorming*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ham, M. van (2002) *Job access, workplace mobility and occupational achievement*, dissertatie, Delft: Eburon.
- Harms, L. (2003) *Mobiel in de tijd; op weg naar een auto-afhankelijk maatschappij 1975-2000*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harms, L. (2006) *Anders onderweg? De mobiliteit van allochtonen en autochtonen vergeleken*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harms, L. (2008) *Overwegend onderweg; de leefsituatie en de mobiliteit van Nederlanders*, dissertatie, Den Haag: Sociaal-Cultureel Planbureau.
- Harms, E. (2012) Crisis woningmarkt prikkelt inventiviteit bouwketen, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting*, nummer 3 juni 2012, pp. 6-10.
- Hilbers, H. & D. Snellen (2010) *Bestendigheids van de WLO-scenario's*, Den Haag/Bilthoven: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Hilderink, H. et al. (2005) *Scenario's voor huishoudensontwikkelingen in Nederland*, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Hornis, H & J. Ritsema van Eck (2007) *Het Nieuwe Ommeland; Veranderingen in Stad-Landrelaties*, Den Haag/ Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAi.
- Huizinga, F. & B. Smid (2004) *Vier vergezichten op Nederland. Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040*, Bijzondere publicatie 55, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Iersel, J. van, K. Leidelmeijer & A. Buys (2009) *Senioren op de woningmarkt, achtergrondrapportage*, Amsterdam: RIGO.
- Jong, A. de et al. (2006) *Achtergronden en veronderstelling bij het model PEARL*, Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAi.
- Jong, A. de & F. Verwest (2009) Tot 2025 bevolkings- én huishoudensrimp. In J. Latten & S. Musterd, *De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg*, Den Haag: Nicis Institute.
- Jong, A. de & C. van Duin (2010) *Regionale prognose 2009-2040: vergrijzing en omslag van groei naar krimp* in: Verwest & Van Dam (2010).
- Jong, A. de & C. van Duin (2011) *Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2011-2040: sterke regionale contrasten* (www.pbl.nl).
- Jorritsma, P. & Olde Kalter (2008) *Grijs op reis; over de mobiliteit van ouderen*, Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- KIM (2012) *Mobiliteitsbalans 2012*, Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Klerk, M.M.Y. de (2004) Woonsituatie van ouderen, pp. 113-140 in M.M.Y. de Klerk (red.), *Zorg en wonen voor kwetsbare ouderen; Rapportage ouderen 2004*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knol, F.A. (1998) *Van hoog naar laag; van laag naar hoog; de sociaal-ruimtelijke ontwikkeling van wijken tussen 1971-1995*, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knol, F.A. (2012) *Statusontwikkeling van wijken in Nederland 1998-2010*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuiper, R. & D. Evers (2012) *Ex-ante evaluatie Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte*, Den Haag: PBL.
- Laan Bouma-Doff, van der (2005) *Een gekleurd beeld van wonen. De woonsituatie van niet-westerse allochtonen in Nederland*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- Leidelmeijer, K., J. van Iersel & A. Buys (2011) *Demografie en eigenwoningbezit. Een verkennende studie in opdracht van BZK*, Amsterdam: RIGO.
- Manting, D. & F. Vernooij (2007) Anticipeer op honkvastheid ouderen, *Rooilijn*, 40(2), pp. 120-127.
- Manting, D. & M. ter Veer (2012) Bevolkingsgroei in de grote steden, *Demos* maart 2012, pp. 1-3.
- Meer, M.J. van der (2006) *Older adults and their sociospatial integration in The Netherlands*, Utrecht/Amsterdam: KNAG/UvA.
- OCW (2013) *Referentieraming onderwijs 2013* (te verschijnen in september), Den Haag: Ministerie van OCW.
- Overkleef, A. (2010) *Vestiging van Turken buiten de grote steden Wonen in een concentratiewijk: keuze, dwang of toeval?*, Masterscriptie Stadsgeografie, Universiteit Utrecht.
- PBL (2009) *De toekomst van bedrijventerreinen: van uitbreiding naar herstructurering*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2010) *Nieuwbouw, verhuizingen en segregatie. Effecten van nieuwbouw op de bevolkingssamenstelling van stadswijken*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2011) *Nederland in 2040: een land van regio's. Ruimtelijke Verkenning 2011*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (te verschijnen, 2013) *Vergrijzing en ruimte*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Permentier, M. & G. Bolt (2006) *Woonwensen van allochtonen*, Utrecht: Nethur.
- Renes, G., A. Weterings & H. Gordijn (2009) *De toekomst van bedrijventerreinen: van uitbreiding naar herstructurering*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Ritsema van Eck, J., H. Hilbers & D. Snellen (2012) *Ruimtelijke verkenningen 2011: een land van regio's, Geografie*, juni 2012, pp. 40-44.
- Rijk, VNG & IPO (2009) *Interbestuurlijke actieplan bevolkingsdaling. Krimpen met kwaliteit*, Den Haag: BZK.
- Rijk, VNG & IPO (2011) *Interbestuurlijke voortgangsrapportage bevolkingsdaling*, Den Haag: BZK.
- Rijk, VNG & IPO (2012) *Interbestuurlijke voortgangsrapportage bevolkingsdaling 2012*, Den Haag: BZK.

- Rouwendaal, J. & W. Vermeulen (2007) Vormt vergrijzing een bedreiging voor de Nederlandse woningmarkt? *Property Research Quarterly*, pp. 20-25.
- RPB (2006) Allochtonen vertrekken uit stad naar andere randgemeenten dan autochtonen, *persbericht* 20 februari 2006, Den Haag: Ruimtelijk Planbureau.
- Sanderse, C., A. Verweij & J. de Beer (2010) Etniciteit: Wat zijn de verwachtingen voor de toekomst?, In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*, Bilthoven: RIVM), www.nationaalkompas.nl.
- Schoon, C.C. (2005) *De invloed van sociale en culturele factoren op mobiliteit en verkeersveiligheid*, Leidschendam: SWOV.
- Sogeleé, G. & J. Brouwer (2003) *Regionale verkenningen: Opgave geschikte huisvesting voor wonen met zorg en welzijn*, Delft: ABF Research.
- Stoeldraijer, L. & J. Garssen (2011) Prognose van de bevolking naar herkomst, 2010–2060, *Bevolkingstrends*, 1e kwartaal 2011, pp 24-31.
- Uyterlinde, M., S. van Arum, R. Engbersen, V. Lub & K. van Schaake (2007) *Kiezen voor de stad. Kwalitatief onderzoek naar de vestigingsmotieven van de allochtone middenklasse*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- Veer, M. ter, S. Boschman & F. Verwest (2010) Omslag van groei naar krimp in de regio: demografische ontwikkelingen tot 2040, in: Verwest & Van Dam (2010).
- Verwest, F. (2011), *Demographic decline and local government strategies. A study of policy change in the Netherlands*, Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen, Delft: Eburon.
- Verwest, F. (te verschijnen, 2013), National Background Note, in het kader van het project *Local Scenarios of Demographic Change: Policies and Strategies for Sustainable Development, Skills and Employment*, Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Verwest, F. & F. van Dam (2010) *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland. Beleidsstrategieën voor huidige en toekomstige krimpregio's*, Den Haag/Bilthoven: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Verwest, F., N. Sorel & E. Buitelaar (2008) *Regionale krimp en woningbouw. Omgaan met een transformatieopgave*, Den Haag/Rotterdam: Planbureau voor de Leefomgeving/NAi.
- Verwest, F., F. van Dam & F. Daalhuizen (2010) Het krimpende platteland rekent zich rijk, *Geografie*, 18(9), pp. 42-44.
- Vliegen, M. (2005) *Grootstedelijke agglomeraties en stadsgewesten afgebakend*, Voorburg/Heerlen: CBS.
- VROM (2010) *Senioren op de woningmarkt. Nieuwe generatie, andere eisen en wensen*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- Zuidema, M. & M. van Elp (2010) *Kantorenleegstand. Probleemanalyse en oplossingsrichtingen*, EIB.

Planbureau voor de Leefomgeving

Postadres
Postbus 30314
2500 GH Den Haag

Bezoekadres
Oranjevuitensingel 6
2511 VE Den Haag
T +31 (0)70 3288700

www.pbl.nl

April 2013